BEDŘICH MENDL:

HOSPODÁŘSKÝ VÝVOJ EVROPY.

STÁTNÍ NAKLADATELSTVÍ

V PRAZE 1931.

Tiskárna Státního nakladatelství v Praze.

Tuto knížku psal jsem pro inteligentní čtenáře-nehistoriky.

Připisuji ji své matce.

V Praze, na podzim 1930.

B. Mendl.

I. Základy.

Starší doba kamenná. Historie hospodářského vývoje evropského lidstva se začíná tak jako dějiny lidstva vůbec: prvých počátků neznáme. Nevíme, od které doby byl člověk v Evropě, a nelze ani říci, zda a jak v nejstarší době hospodařil. Prehistorická archeologie poučuje nás jen o tom, že člověk v Evropě byl tak dávno, že tu byl ještě svědkem posledních velkých proměn povrchu zemského. Nejstarší nálezy dosvědčují zároveň, že člověk již tenkráte užíval nástrojů. Byly to zhruba otlučené kameny, na jedné straně přiostřené, na druhé zaokrouhlené. Byly zaokrouhleny, aby se daly dobře v ruce držeti, ostří sloužilo k tomu, aby se rána stala účinnější. Jest tudíž patrno, že ten, kdo nástroje ty hotovil, nejen dovedl zpracovávati látku, kterou mu skýtala příroda, nýbrž se při tom i dával vésti zkušenostmi a přemýšlel. Užíval nástrojů, aby zvýšil přirozenou sílu svých paží a uhájil se proti mohutnějším živočichům, s nimiž mu bylo žíti. Nástroje mu pomáhaly, aby mohl nasytiti sebe a svá mláďata a ukájeti tyto prapotřeby, které se stejně hlásily tenkráte, jako zůstaly i v pozdějších dobách hybnou silou hospodářského života.

Člověk tedy již tenkráte opatřoval potravu, přemýšlel a užíval nástrojů. Přesto nevíme, zda také *hospodařil.* Nelze totiž každé opatřování potravy na-

zývati hospodářstvím. Hospodaří, kdo myslí na budoucnost a zařizuje svůj život tak, aby i v budoucnosti měl, čeho potřebu v přítomnosti poznal. Nemůžeme tvrditi, že takto žili hotovitelé nejstarších nástrojů. Snad myslili jen na potřeby přítomné, ježto měli stále potravy s dostatek. Teprve, když nastala nouze, naučil se člověk hospodařit.

Zdá se, že člověk původně žil jen v krajinách, kde v hojnosti nalézal, čeho k životu potřeboval. Nejvíce nálezů pravěké kultury má z evropských zemí Francie. Tam se vedle nejstarších nástrojů vyskytují kosti obrovského pravěkého slona, nosorožce, hrocha, jeskynního medvěda, hyeny, koně, divokého kance, zubra a jiných ssavců a také pozůstatky stromů svědčí, že kraj ten měl tenkráte teplé a vlhké podnebí, v němž se bohatě rozvíjeti mohla zvířena i květena. Mnohem méně nálezů z té doby učiněno bylo ve střední Evropě. Tam bylo chladnější podnebí, půdu pokrývaly lesy jehličnatých stromů a bříz, a v lesích žili jeleni, srnci, bobři, ale s nimi i pravěký slon, nosorožec, tur a j. Mezi různými kraji evropskými byly daleko větší rozdíly tepelné než za našich časů. V severní Evropě, ale i v hornatých krajích jinde bylo podnebí tak chladné, že Skandinavii pokrývaly obrovské ledovce a splývaly odtud daleko na jih, časem přes celé nynější střední Německo až k severnímu úpatí našich hor. To arci jen v dobách největší zimy. *Doba ledová* byla totiž přerušena několika teplejšími obdobími meziledovými, a do takového poměrně teplého období meziledového náležejí nejstarší nástroje lidské.

Mírné období meziledové nemělo trvání, i v západoevropských končinách teplota počala klesati a následky toho objevovaly se i na květeně a zvířeně. Většina rostlin vyhynula, zvěř se stěhovala buď na jih nebo

se přizpůsobovala novým poměrům. Ani lidé neměli jiné volby. Snad někteří opustili půdu nynější Evropy, aby v teplejší Africe žili dále dosavadním způsobem. Ale neodešli všichni. Archeologické nálezy nepřipouštějí pochybnosti o tom, že i v době zimy lidé zůstali. Přizpůsobili se a překonávali obtíže horších podmínek tím, že zdokonalili své nástroje a osvojili si nové dovednosti. Ubylo zvěře, ale lidé dovedli lépe zaostřovati své zbraně a s větším vtipem lovili zvěř i ryby. Kdežto pračlověk jen sbíral, čeho mu skýtala příroda, lidé této doby byli již skutečnými lovci. Uměli se také chrániti před zimou: přebývali v jeskyních a rozdělávali oheň. Tak přečkali nejhorší dobu a nejen to, znenáhla počali i pronikati do nových sídel.

Ledovce, které šířily bílou smrt v zemích severních, staly se základem života v krajích jiných. Voda z tajících ledovců přinášela na jih úrodnou hlínu. Hojně svlažovaná půda se pokrývala mechem a poskytovala potravy obrovským stádům sobů. Když teplota stoupla, šířil se les se stády mamutů a jiné zvěře. I sob i mamut vábili pravěkého lovce a podněcovali jej k odvážným výpravám do neznámých končin. A tak neminula ještě doba ledová, a člověk stanul i v našich krajích. Počítá se (ale výpočty takové jsou svrchovaně nejisté), že od té doby minuly desetitisíce roků.

Na Jenerálce u Prahy a jinde v Čechách objeveny byly pozůstatky člověka z této starší doby kamenné. Ještě více nálezů poskytla Morava, z nich zvlášť bohaté v Předmostí. Tam shledány byly kosti neméně než tisíce mamutů, mimo to množství kostí sobů, divokých koní a jiných zvířat. Zachovalo se i mnoho tisíc kamenných zbraní, kterými zvířata byla ubíjena. Vedle různých nástrojů kamenných objeveny byly i nástroje z kosti: těžké kyje a lopaty, kterými asi lovci hloubili jámy, aby mamuty do nich nachytali.

Zjištěny byly i stopy po ohních, které lovci rozžehali, aby se chránili před chladem a snad i před zvěří. Uspořádání věcí nebylo náhodné: nalezeny byly kupy mamutích zubů, kupy lopatek, hromada dvanácti vlčích lebek. Lovci tedy úlovky své schraňovali a třídili, takže předmostské loviště jest svědectvím nejen rozsáhlého lovu, nýbrž i značně pokročilého loveckého hospodářství. Podobné, třebaže menší, nálezy učiněny byly i v zemích jiných: Španělsku, Francii, Belgii, středním Německu, Rakousích, Uhrách, Polsku a Rusku. Tam všude se zachovaly pozůstatky po lovcích doby kamenné, a z pozůstatků těch jest zároveň patrno, že se lovci ve svém umění časem zdokonalili. Své zbraně hotovili nejen z kamene, nýbrž i z kosti a slonoviny. Primitivní pěstní klíny a nože z pazourku vystřídaly štíhlé, ostře řezané, často i ozubené harpuny a šípy. Kdežto lidé v dobách nejstarších bojovali jen zblízka, na konci starší doby kamenné (18.000 až 12.000 př. Kr.) znali i luk a dovedli tedy stříleti i na dálku a překvapovati zvěř dříve, než je zvětřila. Při tom tito lovci se jistě živili nejen masem, nýbrž i potravou rostlinnou. Sbírali plody, ale nic nenasvědčuje tomu, že by byli rostliny sami pěstovali. Nedovedli síti jako uměli jen loviti a nedovedli si zvířata sami po domácku vychovati. Lov a sběr byly nejstarší formy hospodářského života.

Střední doba kamenná. Minula tisíciletí, než učiněny byly pokroky další. Doba ledová konečně minula, vystřídalo ji sucho a teplo. Pak opět (asi 8000 př. Kr.) nastalo období nesmírně vlhké, vody řek a jezer se rozvodnily, lesy se proměnily v močály a rašeliniště. Sobi a mamuti stěhovali se z našich krajů a v zápětí stěhovali se i lidé. Nenalézajíce potravy v nitrozemí, hledali ji u moře. Usazovali se na pobřeží: v jižní a západní Evropě, ale i v končinách sever-

nějších, které dříve pokrýval led. V hromadách odpadků, které se zachovaly porůznu na pobřeží a jimž v Dánsku dali případné jméno: *kjoekken-moeddinger* (kuchyňské odpadky), objevují se arci také kosti srnce, jelena, divokého kance, tura, bobra, medvěda, divoké kachny a j. Lidé nepřestali loviti, byla-li k tomu příležitost v lesích poblíž pobřeží, ale hlavní potravou byli ústřice a jiní plži a mlži mořští, pak tuleni, sledi, úhoři a jiné ryby. Snad se lovci ti nespokojovali jen rybolovem na pobřeží, nýbrž hotovili i jakási primitivní plavidla a pouštěli se s nimi na moře. Rozsáhlé kupy kjoekkenmoeddingů jsou zároveň důkazem, že lidé žili dlouhou dobu na témž místě. Kdežto pravěký lovec se stěhoval, lidé u moře stali se usedlými, a ještě později v mladší době kamenné, kdy již dávno opustili pobřeží a rozptýlili se po pevnině, libovali si dlouho v obydlích na březích vod. Doba kjoekkenmoeddingů přinesla konečně ještě jednu a zvlášť významnou vymoženost: prvé domácí zvíře. Byl to pes a podle toho, že se v kjoekkenmoeddingách vyskytují ohlodané kosti psí, se soudí, že člověk choval psa původně pro maso. Ale pes naučil se střežiti obydlí lidské, provázeti svého pána na lovu, ochočení psa bylo úvodem k novému způsobu života. Se psem člověk ještě lovil, ale když vedle psa ochočena byla i zvířata jiná a člověk počal se živiti jejich mlékem, když se již neživil tím, že zvířata zabíjel, nýbrž že je střežil a rozmnožoval jejich počet, stal se z lovce pastýř.

Mladší doba kamenná. To však již opět minula tisíciletí. Starší a střední dobu kamennou vystřídala pokročilejší mladší doba kamenná. Průběhem věků lidé pokročili a i prostředí, v němž žili, se změnilo. Po době vlhka nastala doba sucha a tepla, hladina vod klesla a pevnina počala se konečně podobati

Evropě novějších historických dob. Dříve v dobách starších pevnina sahala snad dále na západ do oceánu Atlantického, takže Francie byla zemí nitrozemskou. Na jihu evropské země dlouho souvisely s Afrikou, na místě Černého a Egejského moře byla pevnina, naopak v některých dobách zvýšena byla hladina Severního moře Ledového, takže vody sahaly na jih až k Aralsko-Kaspické prolákline a oddělovaly země evropské od Asie.

V starší době kamenné nebylo Evropy, jak ji znázorňují naše mapy, teprve na počátku mladší doby kamenné se celkem ustálily hranice mezi mořem a souší a zároveň se ustálilo i podnebí na pevnině. Vlivem suchého a teplého podnebí vysychaly bažiny a obrovské plochy spraše na Černozemi a v nížině Uherské proměnily se v travnatou step. Prales někde prořídl, tvořily se světliny, v nichž snadno zakotviti mohly osady lidské. Nitrozemí evropské se opět zalidňovalo, i v našich zemích po přestávce několika tisíc let opět stanuli lidé, a byli to pokročilejší lidé než ti, kteří je kdysi opustili. Nevíme ani, zda byli vůbec jejich potomky. Člověk mladší doby kamenné objevuje se hned jako rolník a pastevec, vedle psa choval již koně, ovci, kozu, skot, vepře. Sil pšenici (jednozrnnou), ječmen a některé luštěniny.

Nelze říci, ve které evropské krajině si lidé tyto nové dovednosti osvojili, a proto se zdá, že nejspíše s těmito dovednostmi již do Evropy přišli. Přišli asi z Asie. Pšenice, pohanka a ječmen rostou divoce při Eufratu, proso v Indii. Kůň a ovce jsou snad původem z Evropy, ale skot, koza a vepř pocházejí opět z Asie. Zdá se tudíž, že Asie byla kolébkou pastevectví a rolnictví, které tam v době vlhkého podnebí ve starší době kamenné mělo zvlášť příhodné podmínky. Když pak nastalo období sucha a kraje ve střední Asii

zpustly, stěhovali se snad rolníci a pastýři ti na západ a dostali se po travnatých plochách sprašových zemí podél Černého moře do Evropy a postupovali Ukrajinou, podél Dunaje a Rýna dále, až asi 5000 let před počátkem našeho letopočtu se setkali s původními obyvateli Evropy a převahou vyšší kultury nad nimi zvítězili. Původní obyvatelé byli nuceni, buď si osvojiti novou kulturu neb ustupovati před vítězi a hledati ochranu v nepřístupných krajích. To vše arci jsou jen dohady. Jisto však je, že nálezy z mladší doby kamenné v různých krajích Evropy se různí a že obyvatelé Evropy tedy nežili již všichni stejně, nýbrž že se počali lišiti způsobem, jakým si opatřovali potravu, dovednostmi a nástroji, jichž při tom užívali, a časem i rázem a úrovní svého života.

Zemědělci a pastevci byli tedy nejpokročilejším živlem v tehdejší Evropě, živlem, který také vědomosti, které si osvojil, rozvíjel dále. Časem objeveny byly nové druhy obilin. Vedle původních druhů pšenice a ječmene brzy pěstovány byly jiné odrůdy pšenice, čočka, hrách, proso a len. Později v *době bronzové* (o ní viz níže) přistoupil k tomu ještě oves, žito a konopí, a tak již v době předhistorické uvedena byla do střední Evropy valná část kulturních rostlin, které naše zemědělství pěstuje posud. Známy byly i ovocné stromy, ale nebyly uměle pěstovány, nýbrž lidé pojídali jen plané jejich ovoce stejně, jako sbírali lesní plody a v jižnějších krajinách při Středozemním moři hrozny vinné révy.

Lidé, kteří sili obilí a chovali dobytek, dovedli ovšem užívati plodů své práce. Mezi dvěma plochými kameny rozemílali zrna, ze semene lnu tlačili olej a z hroznů révy víno. Z mléka tloukli máslo a připravovali sýr. Z vlny předli a tkali. To vše vyžadovalo již mnoha nástrojů: bylo třeba rýčů, aby zkypřena

byla půda, srpů, aby požaty byly klasy, cepů, aby se zrno z klasů vymlátilo, vřeten na přízi, stavů na tkaní, vrtidel na máslo a nádob na mléko a syrovátku. Rolník a pastýř, který měl dobytek a zásoby obilí, byl ovšem bohat a budil závist chudších sousedů. Musil tudíž sebe a svůj majetek chrániti proti nepřátelům.

Tak vyšší způsob života sám vedl k dovednostem dalším. Bylo třeba opatřiti pro člověka i zvířata příhodný a bezpečný příbytek. Lidé mladší doby kamenné volili k tomu nejčastěji břehy vod. Stavěli na ostrozích, tak aby voda s několika stran chyše chránila. Nebo zaráželi do vody koly a na kolech z proutí, slámy a hlíny stavěli chyše, které byly uzavřeny dveřmi a opatřeny i lavicemi a stoly, tedy příbytky, které bychom sice dnes nazvali velmi primitivními, ale které byly přece jen nesmírným pokrokem oproti jeskyním nebo jamám starší doby kamenné. U nás arci jsou nákolní stavby vzácné, *neolitičtí* obyvatelé Čech a Moravy záhy však oceňovali výšiny a obydlí svá hradili. A jako si uzpůsobovali příbytky, tak si zdokonalovali lidé mladší doby kamenné i nástroje a zbraně. Uhlazovali kámen — a tím se liší nálezy z doby té od nálezů starších — a z hlíny hotovili nádoby. Naučili se rozeznávati materiál a oceňovati vzácné druhy. Cenili zvláště jantar, a záliba v jantaru dala pak podnět k obchodu, který podle řeky Visly a Dněstru, Labe a Vltavy, Rýnu a Rhony směřoval od břehu Baltského moře napříč Evropou až k Černému a Středozemnímu moři. V mladší době kamenné lidé také seznali, že různé nerosty možno různým způsobem zpracovati. Konečně tedy objeveny byly nerosty, které se zvlášť dobře poddávaly kladivu. Byly to kovy: zlato, stříbro a měď. Zlata stejně jako stříbra bylo příliš málo, a proto užívalo se jich jen na ozdoby. Naproti tomu z mědi hotoveny byly zbraně.

Měděné sekyrky v nálezích z konce mladší doby kamenné ohlašují novou dobu. Po nekonečně dlouhé době kamenné nastává *doba kovů.*

Doba bronzová. Ze všech kovů užíval člověk nejdříve *mědi*, poněvadž ji v přírodě nalézal ryzí nebo jen málo znečištěnou jinými látkami, a mohl ji tudíž snadno zpracovati. Ale člověk záhy se přesvědčil, že pro jeho účely lépe než měď sama hodí se slitiny mědi, ježto měď přimísením jiných látek nabývá větší tvrdosti. Nejčastěji stavována byla měď nebo ruda měděná s cínem nebo rudou cínovou. Tak získán byl *bronz*, a z bronzu daly se slíti veškeré nástroje, které dříve pracně hotovili z kamene. Bronz se proto šířil a nabyl záhy tak velkého významu, že od jeho objevení počítá archeologie novou dobu. Doba ta nepočíná všude stejně. V Egyptě a Mesopotamii počalo se bronzu užívati asi již v pátém tisíciletí před Kristem, v severní Persii a Kavkazsku asi 3000 let př. Kr., ve východním Středozemí a v Řecku ve třetím tisíciletí př. Kr., na území nynější Francie asi 2000 př. Kr., a brzy nato dostal se bronz i do našich zemí.

Užívání bronzu přineslo nejen nové tvary nástrojů, nýbrž přivodilo i změny v hospodářském životě. Téměř všade bylo možno nalézti kámen, naproti tomu užívání bronzu vyžadovalo spojení s krajinami, které měly měď a cín. Rudy měděné nebyly příliš vzácné, avšak opravdu vzácný byl cín. Měla ho nejvíce Britanie, pak poloostrov Pyrenejský, Francie, ale i Čechy. Cín podobně jako jantar stal se hledaným předmětem výměnného obchodu. Země, které vládly rudami, stávaly se cílem putování kupců, kteří výměnou za cín přinášeli zboží jiné. Rozvíjel se obchodní styk, stoupalo bohatství, které připomínají skvostné nálezy, jichž hojnost zastiňuje všechny nálezy starší. Tento rozkvět bronzové kultury jest u nás nyní kladen do

doby 1900—1500 př. Kr. a podle nálezů u Únětic nazýván jest kulturou únětickou. Ale i pak dlouho ještě užívalo se bronzu a uplynulo několik set let, než se vedle bronzu objevil nový kov: *železo.*

Doba železná. Železo jen zřídka se vyskytuje v přírodě čisté a proto trvalo velmi dlouho, než poznány byly jeho vlastnosti a než se člověk naučil znáti železné rudy a způsob, jak z rudy dobývati kovu. Když však nalezen byl způsob tavení železné rudy, byl osud bronzu zpečetěn, tím spíše, že železné rudy jest v Evropě daleko více než měděné nebo cínu.

Pevnější zbraně a zbroj ze železa zprvu jen nenáhle, pak kvapem vytlačovaly křehčí zbraně a zbroj z bronzu. Železné nástroje nahrazovaly nástroje bronzové, a nejen to. Vlastnosti železa a jeho hojnost dovolovaly hotoviti množství nástrojů, které předtím nebyly vůbec známy: pily, dláta a j. V souvislosti s těmito dokonalejšími nástroji osvojil si člověk opět dovednosti další: naučil se na př. stavěti vůz a do vozu zapřahati dobytek. U nás ze starší doby železné doloženo jest jho, jinde z doby prehistorické mají zachován pluh. Na dřevěný hák připevněn byl železný hrot, a tím byla kypřena půda. Tak přinesla doba železná poslední pokroky, které učinilo evropské lidstvo v dlouhém předhistorickém období svého vývoje. Ve znamení železa počíná i historická doba lidstva, a vláda železa neztenčenou, ba spíše stupňovanou měrou trvá dosud.

Stejně jako doba bronzová nepočala ani doba železná všude stejně. Kdežto při Středozemním moři železo známo bylo již koncem druhého tisíciletí př. Kr., k nám dostaly se železné zbraně až někdy kolem roku 900 př. Kr., a to ani ne ze Středozemí, nýbrž z Alp, kde bohatá ložiska rudy dala podnět k neobyčejně hojné výrobě železných věcí. Do ně-

kterých jiných končin evropských proniklo železo ještě později. Čím více pokračovala kultura, tím více rozrůzňovali se kraje a jejich obyvatelé. Jen ve starší době kamenné mají nálezy po celé Evropě stejný takřka ráz, v mladší době kamenné a v dobách pozdějších takové shody není. Z nálezů je patrno, že lid v různých zemích stavěl odlišným způsobem příbytky, odlišně pohřbíval své mrtvé, užíval různých nástrojů, nebo užíval-li i týchž nástrojů, hotovil a zdobil je různě. Nálezy z doby bronzové a železné liší se na př. tvary zbraní a šperků, nálezy z mladší doby kamenné tvary nástrojů a tvary a zdobením nádob. Vše to je důkazem, že jednotnou prakulturu vystřídaly odlišné kultury místní a že se od mladší doby kamenné obyvatelé Evropy rozestoupili v rozmanité národy a kmeny. O těchto nejstarších národech evropských nevíme arci téměř nic. Teprve z posledního tisíciletí př. Kr. známe dějiny jižní Evropy a až od řeckých a římských spisovatelů dovídáme se o národních kmenech Ligurů, Keltů, Gallů, Germánů, Slovanů, Finů, Sarmatův a jiných.

V době, kdy počínají historické zprávy, všichni kmenové ti užívali již kovů. Jen o Finech na severu Tacitus vypráví, že lovili šípy, které opatřovali kostěnými hroty, ježto železa neznali. Živili se kořeny rostlin a lovem. Na lov s muži chodily i ženy a požadovaly z kořisti stejný díl. Koní neznali a žili primitivně. Oblékali se v kůže a spali na zemi, neznali krbu. Malé děti chránili před divokou zvěří a nepohodou v houštinách, tam také vraceli se dospělí po lovu, a houštiny byly i příbytkem starců. Žili tedy Finové, možno-li spoléhati na líčení Tacitovo, ještě způsobem lidí doby kamenné. Tacitus praví o nich, že jsou podivně divocí, a jejich život zdál se mu ohavně chudým. A přece doložil: „...oni to považují

za šťastnější život, než kdyby vzdychali za pluhem, kdyby se namáhali stavbou nebo v strachu a naději podnikali obchod. Nestarajíce se o lidi, nestarajíce se o bohy, mají to, co jest nejvyšším přáním: nepřejí si ničeho."

Tacitus Finy znal arci jen z pověsti, ale přesto bylo na slovech jeho jistě něco pravdy. Čím méně člověk měl, tím méně jistě měl i přání. Čím více člověk má, tím více přibývá potřeb. Jako Tacitus, vždy znova se táže myslící člověk, zda s rozvojem hospodářství přibylo člověku štěstí, a vždy znova uslyšíme pesimistickou odpověď, že nejšťastnějším byl člověk pravěký. K pesimistickým úsudkům těm věda však přisvědčiti nemůže. Věda přináší poznání, že pravěký člověk ve své primitivitě spokojen nebyl, nýbrž že se snažil z ní se vymaniti. Úsilí to vyplňuje desetitisíce let, které uplynuly od prvních nástrojů lidských až do počátku historické doby. Rozdíl, který jest mezi hrubě přitlučeným pěstním klínem a jemně zdobenou železnou zbrojí, mezi člověkem, jenž jen sbíral, co dávala příroda, a rolníkem, jenž zaséval obilí do zorané role, ukazuje, že tisíce těchto let neuplynulo nadarmo.

Doba prehistorická byla to, co jest člověku dětství. V dětství osvojí si člověk nejdůležitější dovednosti, které jsou základem všeho ostatního. Ale dospělý člověk o tom neví skoro nic, vše zahaleno jest v mlhách nejasných vzpomínek.

Doba prehistorická minula, a lidstvo vstoupilo do historické doby jako dítě, které si začíná uvědomovati vlastní život.

II. Egypt, Mesopotamie, Řecko a Řím.

Přese všechnu rozmanitost předhistorického vývoje patrný jest v Evropě od konce doby kamenné jeden hlavní proud a, čím dále pokračovala doba, tím jasněji vystupují i východiska tohoto vývoje. V posledních staletích před počátkem našeho letopočtu bylo to Řecko, a pak Řím. Ale to, co Řekové a Římané odevzdávali národům evropským, bylo jen zčásti jejich vlastním dílem. Dávno před Řeky užívali v severní Africe a Přední Asii kovů. Tisíce let předtím, než Řekové vystoupili na jeviště dějinné, byla již v Egyptě a Mesopotamii mocná království. A že se tak záhy povznesl význam oněch krajin, bylo způsobeno jen tím, že obyvatelé jejich před jinými počali žíti složitějším hospodářským životem. Dávno před Řeky dospěli k poznatkům a dovednostem, které pak Řekové od nich přejali. Jako byli Řekové a Římané učiteli Evropy, byli Egypťané a Mesopotámci učiteli Řeků. Egypt a Mesopotamie byly kolébkou evropské vzdělanosti, a jako ke vzdělanosti Evropy byly tu položeny i základy k jejímu hospodářství.

Egypt a Mesopotamie. Zdá se, jako by příroda sama byla předurčila země ty k slavnému jejich dějinnému poslání. Obdařila je hojnými dary, ale chtěli-li lidé darů těch užívati, bylo jim k tomu třeba práce a důvtipu. Egypt a Mesopotamie jsou země řek, a jejich hospodářský život byl tím od nepaměti

určován. Každým rokem se rozvodňovaly řeky, jejich vody zavlažovaly půdu a přinášely s hor úrodnou zemi. Pak vody opadly, rolník zasel, pod žhoucím jižním sluncem zrna rychle klíčila a nesla hojnou žeň. Po žni se řeka rozvodňovala znova, bylo opět možno síti, a tak se to opakovalo rok jako rok, aniž se kdy vyčerpala úrodnost naplavené „černozemě". Ale řeky nepřinášely jen úrodu, nutily i k práci. Po několik měsíců proměněna byla údolí v obrovská jezera. Bylo nutno hrázemi chrániti příbytky lidské. Léta nebyla stejná. Rozvodnila-li se řeka příliš, bylo se báti, aby neprotrhla hrází, aby prudký tok vody nezničil polí, lidí a dobytka. Když opadla voda, bylo třeba vysušovati močály a bahniska. Byl-li suchý rok, bylo nutno uměle zavlažovati pole, bylo třeba stok a vodovodů. Zavodňování musilo býti podnikáno podle jednotného plánu, aby stoky se nekřížily a neodváděly si navzájem vody. Bylo tedy třeba kopati stoky, jimiž se voda z řeky odváděla, i stavěti hráze, které vodu uměle nadržovaly. Zavodňování, bylo-li udržováno, zajišťovalo bez velké práce hojnou žeň. Byly-li stoky rozšířeny, měnily pustinu v úrodná pole, zahrady a pastviska. Bylo možno síti obilí (pšenici, ječmen, špaldu), sázeti palmy, olivy, révu, pěstovati zeleniny, chovati stáda dobytka, ovcí, koz a hejna vodního ptactva. Bylo možno získati obživu pro množící se obyvatelstvo. Bylo-li však zavodnění zanedbáno, vyprahla půda, uschla sklizeň a hlady hynuli lidé i stáda. V Mesopotamii stejně jako v Egyptě život jednotlivcův závisel na společné práci. Chtěli-li lidé žíti, musili podstupovati práce, na které nestačily síly jednotlivcovy. Tisíce rukou musilo pracovati, aby se každému jednotlivci dostalo živobytí. Jednotlivec musil se přizpůsobovati celku a podřizovati vyššímu vedení. Bylo třeba organisované práce, a příklad

Egypta a Mesopotamie učí, že organisovaná práce byla základem lidské vzdělanosti.

K úkolům, jež musili podstupovati obyvatelé Egypta a Mesopotamie, nestačila rodina ani rodové zřízení primitivních lidí. Bylo třeba větších a soustředěnějších svazků. Bylo třeba, aby se veškero obyvatelstvo kraje podrobovalo jedné vůli a uznávalo jednotný řád. Vyšší řád zosobňovali jim *bohové*, a nejvyšší vůlí stala se vůle *králova*. Věřili, že bůh chrání zemi svoji a její lid, hájí je proti bohům krajů sousedních a jest jim přímluvcem u vyšších božstev, která zosobňují síly přírodní. Chrám boha byl střediskem kraje. Při něm sídlili kněží, kteří bohu sloužili, i král, jenž vládl zemi ve jménu božím.

Primitivní člověk si nadpřirozenými silami božskými vysvětloval zjevy přírodní. I královská moc působila naň dojmem podobným. Hrozila-li zkáza, rozvodnila-li se řeka, hrozilo-li sucho, byl-li jednotlivec bezbranný, král skýtal pomoc a zjednával nápravu. I zdálo se lidu, že král jedná v dohodě s bohy, že zná jejich vůli, že má nadpřirozenou moc a že i sám jest něčím božským. I předstupovali před krále se strachem, jaký vzbuzuje bůh. Líbali prach u nohou jeho a hrůzou naplňovalo je i jméno královo. Krále, ježto byl bohem, nepoutal žádný zákon. Jako bozi vládl životem a majetkem svých poddaných. Jeho vůle byla svrchovaným zákonem. Egypt jest nejstarším příkladem spořádané říše a jest to říše ovládaná neomezenou vůlí královou. Absolutní monarchie jest nejstarší forma státu.

V Egyptě se vůlí královou řídilo veškero hospodářství. Úředníci královi přikazovali, co se kde má pěstovati a kdo to bude pěstovati. Rozhodovali o tom, kdo bude pracovati na polích, kdo na stokách a hrázích. Ježto zavodňování umožňovalo s malým počtem sil vzdělati velké plochy, byl stále nadbytek pracovních

sil. Mohli tudíž úředníci vybírati pracovníky nejen pro zemědělství, nýbrž i pro stavby, řemesla a j. Rozdělení prací umožnilo, aby se jednotlivec zdokonalil v práci, kterou měl konati. Úředníci přikazovali nejen, kdo má pracovati, nýbrž bděli i nad prací samou a nutili, aby dovednost, které jednotlivec dosáhl, byla ostatními napodobena. Tak již v pátém a čtvrtém tisíciletí před Kristem dosáhli Egypťané v mnoha oborech dokonalosti, které žádný jiný národ tenkráte se nemohl rovnati.

Egypťané dovedli pěstovati obilí, zkopati půdu motykou nebo zapřahati dobytek do dřevěné klády, k níž kosmo připevňovali zaostřenou tyč. Byl to primitivní pluh, podobný háku, kterého do nedávna užívali v některých krajích našich hor. Seli po záplavě do vlhké půdy a na oseté pole vyhnali krávy nebo vepře, aby zašlapali zrno. Žali srpem, obilí ukládali do stodol a pak po mlatě honili dobytek, aby kopyty svými vyšlapal zrní z klasů. Z hroznů tlačili víno, z ječmene vařili pivo. Stavěli z kamene, prostší stavby z nepálené hlíny. Specialisovaní řemeslníci obráběli kámen, dělali nádoby z hlíny, hotovili různé předměty z mědi, bronzu a v pozdějších tisíciletích i ze železa. Ze dřeva stavěli lodi, poháněli je vesly a dovedli i na stožár připevniti plachtu. Již v nejstarších dobách pouštěli se Egypťané na moře a navazovali obchodní styky se sousedními národy. A měli i mnoho vědomostí jiných. Byli dobrými lékaři, pěstovali počtářství, pozorovali přírodu, první vypočetli na 365 dní dobu slunečního roku. Ještě důležitější bylo, že zdokonalili písmo a pokročili od znaků pojmových k 24 znakům hláskovým a dali tak základ k vývoji dalšímu. Od Egypťanů přijali abecedu Foiničané a Židé, zdokonalená abeceda foinická přešla k Řekům a Římanům. Jest stejně základem latinky evropského západu jako cyriliky ja-

zyků slovanských. Jest známo, že Čína i s pojmovým písmem dospěla vysokého stupně vzdělanosti, ale příklad Číny zároveň poučuje, jak to bylo obtížné. Tisíce, desetitisíce pojmových značek činily z písma obtížnou vědu vyvolenců. Rozvoj evropské vzdělanosti a rozmach novodobého hospodářství nebyly by možné, nebýti snadného a obecně přístupného písma. Ze všech objevů egyptských hlásková abeceda má význam největší.

Těžko vysvětliti, proč Egypt, který tak brzy dospěl vysokého stupně vzdělanosti, v pozdější době nepokračoval dále. Zdá se, že i k tomu přispělo zřízení země. Zřízení během tisíceletí se valně nezměnilo. Jako ve *„staré říši"* na počátku egyptských dějin, stejně později ve *„střední"* a opět i v *„nové"* říši Egypťané byli především služebníky královými. Musili pracovati pro krále a odváděti mu daně. Každý byl zapsán do jakéhosi katastru, nikdo nesměl opustiti půdu nebo zaměstnání, aniž dal za sebe náhradu. Ježto bylo nesnadno nalézti náhradníka, musil syn po otci přejímati řemeslo i půdu. Obyvatelé byli vlastně dědičně připoutáni k bydlišti a zaměstnání, a vůbec žádná volnost nebyla ponechána podnikavosti jednotlivcově. Zdá se, že právě to bylo příčinou obecné stagnace. Bylo možno donutiti obyvatele, aby pracovali a osvojili si určitou míru dovednosti. Nebylo však možno je donutiti, aby přemýšleli a tvořili dále. Také mravní základy egyptské říše časem se zhroutily. Kdysi moc náboženských představ, úcta ke králi a vědomí, jak velice jednotlivec závisí na celku, působily, že poddaní snad ochotně plnili, co jim ukládal král. V pozdější době toho nebylo. Lid, vyssávaný neúprosně vymáhanými daněmi, hleděl na úředníky královy jako na své nepřátele. Když cizí dobyvatelé ovládli Egypt, lid ochotně se podroboval. S příchodem

vojska Alexandra Velikého se končí vláda domorodých egyptských králů, ale hospodářské a správní zřízení Egypta přetrvalo dobu *faraonů*. Také Ptolemaiovcům a Římanům bylo nejpohodlnějším zřízení to zachovati, ba uvidíme, že Řekové a Římané zřízení to napodobovali a přenášeli je i do zemí jiných. Ale Egypt sám někdejšího významu nenabyl již nikdy.

Také Mesopotamie přispěla znamenitým podílem ke kulturnímu a hospodářskému vývoji lidstva. Její význam tkví na poli obchodu a soukromého práva. Kdežto Egypt byl uzavřen a chráněn proti jiným národům, Mesopotamie byla zemí průchodní. Sumerové a Semité, usazení při Eufratu a Tigridu, od pravěku obchodovali s národy okolních vysočin a občas musili se bräniti proti jejich nájezdům. Stálé nebezpečenství válečné způsobilo, že říše, které vznikaly při Eufratu a Tigridu, byly říše vojenské. Nikoli úředníci jako v Egyptě, nýbrž vojsko bylo páteří říše. Král, zaujat obranou země, nemohl zasahovati do hospodářského života tak, jako zasahovali v něj faraonové egyptští. Musil ponechati poddaným daleko více volnosti a více majetku. V Babylonii a Asyrii i poddaní vlastnili půdu a dovedli majetku toho užívati. Byli tu zemědělci, kteří pracovali na vlastní půdě. Jiní poznali, že netřeba z půdy těžiti prací. Pronajímali půdu a znali již rozmanité způsoby pachtu: brzy nájemce platil smluvený nájem, brzy odváděl část — polovinu nebo třetinu — sklizně. Půda, která nově měla býti vzdělána, pronajímána byla za výhodnějších podmínek než půda, která již dříve pravidelně byla osévána. Babyloňané poznali, že lze míti užitek i z půdy cizí. Poskytovali zápůjčky na půdu, a vlastník z půjčky platil úrok. Vznikla tak primitivní zápůjčka hypotekární, a Babyloňané již velmi dobře pochopili její podstatu: při zápůjčkách poznamenávali, že půda před

zápůjčkou byla již zatížena nebo že dluh má míti přednost před dluhy jinými. U Babyloňanů byly tedy položeny základy k rozmanitým institucím soukromého hospodářství i soukromého práva. Král neovládal všeho hospodářství ve své zemi, snažil se však, aby je řídil svými zákony. Dával nařízení a předpisy, vyhlašuje je jako vůli boží. Z konce třetího tisíciletí před Kristem zachoval se zákoník babylonského krále Hamurabiho. Jeho zákony jsou prosté a kruté v duchu zásady „oko za oko". Bylo to právo primitivní, ale přece zákoník ten byl patrně pokrokem proti stavu, jaký byl předtím. Zákoník byl nalezen při vykopávkách v perských Susách, a nález ten svědčí o tom, že od Babyloňanů se učili právu národové jiní.

A ještě spíše bylo možno od Babyloňanů učiti se obchodu. Původně i v Mesopotamii měl převahu obchod výměnný. Sumerové a Semité však poznali, že rozdíly při ceně vyměňovaného zboží nejsnáze lze vyrovnati drahým kovem. Drahým kovem bylo jim stříbro, a původně stříbro vážili. Aby se vyhnuli opětovnému vážení, označovali kousky již zvážené. Označení dával některý známý kupec. „*Pětina sekelu se značkou* — —" (následuje jméno) jest napsáno na takových kouscích stříbra, které daly počátek k vývoji kovových peněz. Babyloňané znali nejen peníze, nýbrž uměli z nich i těžiti. Půjčovali na půdu i do obchodu. Úrok byl vysoký, z půjčených peněz byla odváděna do roka pátá část jako úrok, z půjčeného obilí placena byla do roka dokonce třetina jistiny. Tak mohli se jiní národové od Babyloňanů učiti obchodu i zavilému umění peněžníka. Babyloňané sami nad počátek ve věcech těch nepokročili, ale od nich učili se Semité jiní. Žáky Babyloňanů byli Židé, a v nich pokračovaly tradice babylonského peněžnictví, jako v bibli žijí dále mesopotamské myty. Význam Židů

v hospodářském životě dlouho byl nepatrný a vzrostl teprve později a za okolností zcela změněných. Naproti tomu sousedé Židů Foiničané od dvanáctého století př. Kr. počali rozsáhlou plavbu a obchod. Města foinická Tyros, Sidon ovládla obchod zejména na Středozemním moři. Foiničané zakládali tam osady a vstupovali ve styk s obyvateli evropského pobřeží, aby od nich získali vzácné zboží: jantar, cín a na poloostrově Pyrenejském stříbro. Styky s Foiničany zprostředkovaly evropským národům vymoženosti civilisací východních. Zvláště oblasti při Egejském moři, Řecko, Kréta a jiné ostrovy, se kulturně povznášely. Ještě dříve než Foiničané ovládli plavbu na Středozemním moři, byla tam Kréta středem rozvětveného námořního obchodu, sídlem mocných králů a ohniskem podivuhodné *kultury egejské*. Převaha Foiničanů pak na několik staletí zastínila egejské břehy, avšak, když válkami s Asyrií a Egyptem moc Foiničanů upadla, Řekové sami přejali jejich dědictví a přenesli do Evropy těžisko kulturního i hospodářského pokroku.

Řecko. Zřízení řecké na úsvitě dějin se valně nelišilo od poměrů, které jsme poznali. Jako historie národů východních stejně i básně Homerovy znají na jedné straně krále, na druhé straně bezprávný lid. Králové vládli převahou svého bohatství, své moci, svých bitevních vozů nad chudým, bezbranným lidem. Králům náleželi koně i dobytek, královské byly zásoby, které se hromadily z dávek lidu, a králové vyměňovali je za zboží, na cizích lodích do země dovážené. Lid vzdělával role, pásl stáda, odváděl králům dávky a stavěl jim hrady, jichž úžasné rozvaliny pozdějším věkům připomínaly toto období t. ř. *kultury mykenské.*

Ale poměry ty, které v Egyptě a Mesopotamii zůstávaly, v Řecku záhy se změnily. Udržovati lid v zá-

vislosti bylo možno na širých rovinách, kde snadno bylo ovládati množství lidí a kde společná práce skýtala také nepochybné výhody. Ale v Řecku rovin téměř nebylo, celou zemi i přilehlé ostrovy prostupují hory, a na svazích a v údolích horských nedalo se hospodařiti ve velkém. Nebylo možno dozírati na to, co a jak se kde pracuje, a pro společnou práci nebylo ani důvodu. Jen v některých údolích dalo se s prospěchem užíti umělého zavodnění a také jen v některých rovinných krajích (v Thesalii, Boiotii) zůstaly větší kusy země v majetku šlechty. V ostatním Řecku měla převahu hospodářství malá. Hospodařil sám hospodář s rodinou nebo několika otroky svými. Vycházel na pole, když do dřevěného pluhu zapřahali voly, namnoze sám vyoral i brázdu a přihlížel, jak do zorané role zasévají špaldu, ječmen nebo pšenici, jak po zasetí zkopávají roli, aby ptáci nevyzobali setby, jak plejí vzklíčivší osení a pak srpem žnou uzrálé obilí, svážejí je do stodol a cepy ze stébel vytloukají zrní. Půda byla chudá, i nebylo možno každý rok ji osévati, ale již v době Homerově věděli, že mohou hnojem dodati půdě živné síly. Jest zřejmo, oč tu obtížnější byla orba než v krajích, kterým každoroční záplavy samy přinášely živnou půdu, oč více musil tu rolník pracovati, ale i přemýšleti, aby pro chladné zimy měl otop i teplý oděv utkaný z ovčí vlny.

Téměř celý rok musilo se pracovati, ale, kdo pracoval, mohl i doufati, že zbohatne, a zbohatl-li, byla mu otevřena cesta další. Řecký básník Hesiodos, jenž opěvá život řeckého zemědělce na počátku historické doby, praví: *„Prací svou bohatnou lidé na stádech a zlatě, a pracuje-li kdo mnoho, tím je milejší bohům. Žádná práce není hanbou, hanbou je nic nedělati. Budeš-li pracovati, ten, kdo zahálí, brzy ti záviděti bude, že bohatneš. A po bohatství vždy přichází*

zdatnost a sláva.“ Vskutku sedláci řečtí dovedli se povznésti, a dosáhše vyššího blahobytu, užili ho k tomu, že si opatřili zbroj, a ukázněné šiky těžkooděné pěchoty zakončily dobu řeckých králů. Nastolily vládu svobodných obcí a u Marathonu a jinde uhájily ji proti přesile nevolných vojáků perského krále. Těžkooděnci ti byli původně sedláky. Ještě v historické době byl v Athénách plnoprávným občanem jen, kdo měl podíl *(kleros)* půdy, a zákon dokonce předpisoval, že vlastník *(kleruch)* má sám půdu svou vzdělávati.

Řekové byli původně rolníky a pastevci, ale záhy odvažovali se i na moře, které se se všech stran zalévá do jejich země. Sotva svrhli vládu králů a zřídili svobodné obce, již jim nestačila domácí půda. Asi od 11. století př. Kr. počali zakládati kolonie v Malé Asii, na pobřeží černomořském, v jižní Italii; vzniká Asijské Řecko v Malé Asii a Velké Řecko v jižní Italii a na větší části Sicilie. A jak množily se kolonie řecké, množily se i opěrné body řecké ve Středozemí, a Řekové počali vytlačovati Foiničany a stávali se jejich dědici. Nepouštěli již foinických lodí do svých vod, ale zároveň starali se i o to, aby dále dováženo bylo zboží, jehož dovoz té doby Foiničané prostředkovali. V 8. a 7. stol. př. Kr. byli Řekové již nejen mořeplavci, nýbrž i kupci. Zajížděli za obchodem k starým kulturním národům do Foinicie a Egypta stejně jako k barbarům na pobřeží černomořské nebo na Pyrenejský poloostrov a časem i dále za úžinu Gibraltarskou, památné Herkulovy sloupy.

Změny ty nutně působily i na hospodářství v Řecku samém. Řekové v zámoří poznali kraje daleko úrodnější a počali z nich dovážeti obilí, a ukázalo se, že možno levněji prodávati obilí dovezené z úrodných krajů jihoitalských, Sicilie, Egypta nebo nynějšího již-

ního Ruska než obilí vypěstované doma. Zároveň Řekové však poznali, že svahy jejich hor jsou zvláště vhodné pro pěstování olivy a révy. I počalo upadati v Řecku obilnictví a přibývalo olivových hájů a vinohradů. Řekové dováželi obilí a vyváželi olej a víno. A stejně jako v zemědělství hospodářství spotřební bylo vystřídáno hospodářstvím směnným, stejně hospodářství směnné se rozmáhalo i v oborech jiných. Řecký zemědělec doby Hesiodovy jezdil s vozem, který si sám vyrobil, a odíval se suknem, které bylo utkáno z vlny jeho ovcí. O několik století později znali již Řekové jemnější tovary orientu, zjemnil se jejich vkus a stouply nároky. Žádali si tedy také lepších výrobků, a takové lepší výrobky dovedl ovšem hotoviti jen řemeslník — specialista. Sice stále ještě řecký sedlák hotovil si mnoho věcí sám, ale, kdo mohl, řemeslné výrobky kupoval. V Platónově Státě praví Sokrates: „*Udělá se více, udělá se to lépe a snáze, koná-li každý práci, k níž jest schopen.*" — „*Oráč nemá sám si dělati pluh, chce-li, aby pluh byl dobrý, ani rýč ani jiné nářadí, kterého k orbě potřebuje. Nejinak se to má s tesařem, který také potřebuje mnoha věcí, i s tkalcem a ševcem.*" Vskutku specialisace práce, jejíž prospěšnost Platón takto zdůrazňuje, se později v Řecku silně rozvinula. Byli pak zvláštní truhláři, a i mezi truhláři byli specialisté, jeden hotovil jen truhly, jiný postele, jiný stolice, jiný vozy a pod. Mezi řemeslníky, kteří vyráběli z hlíny, odlišili se nejen hrnčíři od cihlářů, nýbrž i mezi hrnčíři byli specialisté, jeden dělal jen velké nádoby, jiný ozdobné vázy, jiný hliněné sošky, jiný lampy a pod. Nejinak bylo tomu v řemeslech jiných, a specialisace tato poskytla možnost, aby umělecké nadání Řeků vytvořilo výrobky takové dokonalosti, že je bylo možno vyvážeti daleko do barbarských zemí. Specialisace

umožnila, aby se uplatnilo nadání a rozvinuly rozumové schopnosti, a rozumové schopnosti nezastavily se jen na zdokonalení rukodělných výrobků. Stejně zemědělství pokročilo, když Řekové počali rozeznávati půdu a poznávali, k čemu se která půda hodí. Vypozorovali již, že je výhodno střídati kultury tak, že střídavě seli obilí a sázeli zeleniny. Tak po všech stránkách projevoval se v hospodářství řeckém pokrok a pokrok ten se neomezoval na vlastní Řecko.

Po širé oblasti, kde Řekové měli své kolonie, dála se čilá výměna statků. Vedle obilí, vína, oleje, váz přivážely a rozvážely řecké lodi i vzácné zboží dalekých krajů: z Černomoří přivážely zlatý prach, který pocházel snad až z jihosibiřských ložisk, z Kypru dovážena byla měď, cín z nynějších Španěl, Francie a Britanie, z Černomoří a odjinud přivážen byl len, z Černomoří dováženo bylo i konopí. Řekové znali i slonovinu a jantar. Tak od počátku šestého století proměnili Středozemní moře v jednotnou hospodářskou oblast. Zásluhou Řeků různé krajiny vyměňovaly si přebytek svého přirozeného bohatství. Nejen kulturní národové ásijští, nýbrž i dříve primitivní národové při evropských březích Středozemního a Černého moře učili se oceňovati cizí zboží. Rostly jejich potřeby a stoupala úroveň jejich vzdělanosti. S helenským obchodem se šířila i vzdělanost helenská, a hospodářské a kulturní styky připravovaly cestu k politickému sjednocení.

Obchod, jenž nabyl takového rozsahu, nutil také k tomu, aby zdokonalen byl způsob obchodování. V úzkých mezích obchodu staré doby bylo možno vyměňovati zboží za zboží. Když se Řekové stali národem obchodním, počali od sedmého století podle vzoru národů východních užívati peněz, s tím jenom rozdílem, že na minci nerazili své znaky jako kdysi

v Babylonii kupci, nýbrž hodnotu mince značkou zaručovaly obce samy. Poněvadž obcí bylo mnoho, byly rozmanité i mince, a rozmanitost mincí dala vznik živnosti peněžníků. Říkali jim *trapezitai* podle stolů, *trapezai*, které měli na tržišti athénském. Jméno *trapezitai* živnosti peněžnické zůstalo a žije dosud ve vlašské obměně: *banca*. *Trapezita* řecký konal také vskutku mnohé funkce pozdějšího bankéře. Bylo obtížno voziti mnoho kovových peněz, proto odevzdával kupec peníze do úschovy k bankéři a bankéř mu z nich po částech vyplácel nebo dával mu poukázku na bankéře v jiném městě. Byl to jakýsi skrovný počátek běžných účtů a akreditivů. Trapezita svému zákazníkovi pomáhal i jinak: skládal pro něho smlouvy nebo půjčoval mu peníze. Někdy půjčovalo se bezúročně, jindy požadován byl úrok a to úrok dosti vysoký, od 10 do 48 procent. Zvláštní význam měly půjčky při námořním obchodu. Byl to obchod riskantní, poněvadž lodím hrozila nebezpečenství od bouří mořských i od loupežníků. Proto spojovalo se k námořním cestám několik osob. Jedni podnikali cestu, jiní půjčovali na ni peníze. Ztroskotala-li loď, nemusil kupec věřiteli ničeho vraceti; dojela-li loď dobře, musil kupec svému věřiteli vedle jistiny zaplatiti ještě veliký úrok. Za krátkou cestu z Athén k Dardanelám dostal peněžník úroku $12\frac{1}{2}\%$, za plavbu delší až 30%. Tak měli Řekové nejen rozsáhlý obchod, nýbrž i rozvinuté již *peněžní hospodářství.*

V pátém století př. Kr. hospodářství řecké bylo na vrcholu. Řekové za několik století učinili úžasné pokroky, ale pak opět nedovedli pokračovati dále. Ukázalo se, že sama základna jejich rozvoje, svobodná obec, skrývá nebezpečenství válek mezi obcemi a zápasů v obci. Ještě horší bylo, že výhod, které svoboda skýtala, byla účastna jen menší část obyvatelstva.

Od nejstarších dob byli vedle obcí vládnoucích obyvatelé, kteří jim byli podrobeni. Počítá se, že na Peloponesském poloostrově byla asi jen dvacátá část Sparťanů, kdežto ostatní obyvatelé (asi 95% obyvatelstva) musili této nepočetné menšině sloužiti. Jinde jako v Athénách rozvojem obchodu upadalo zemědělství a s ním staré selské jádro obce. Sedláci upadali v dluhy, a staré právo Drakontovo prý ustanovovalo, že neplatící dlužník stane se majetkem věřitelovým. Aby pomohl obci, zrušil Solon r. 594 dluhy, za Peisistrata došlo snad k novému dělení půdy, za Kleisthena bylo občanům zakázáno prodávati půdu. Než tím nebylo zabráněno tomu, že velká část občanů nezadržitelně chudla, zatím co nadmíru rostl majetek jiných. Souviselo to s tím, že cena práce byla nízká, a cena práce byla nízká proto, že svobodné pracovníky vytlačovali otroci.

Otroci byli v Řecku od pradávna, jejich počet stále rostl. Ve válkách byli zajatci odváděni do otroctví, a v míru kupovali Řekové otroky od jiných národů. Čím více šířil se řecký obchod, tím lépe bylo Řecko zásobeno otroky. Otrok neměl majetku ani rodiny, mimo kupní cenu nestál pána více, než co stála jeho výživa. Otrocké práci nemohla se tedy žádná jiná co do láce vyrovnati, a přece řeckému hospodářství tento příliv laciných sil neprospíval. V Řecku vyráběli velmi dokonalé výrobky, ale nástroje, kterými je hotovili, byly velmi nedokonalé. Nebylo továren, nebylo složitějších strojů, protože nebylo důvodu si je vymýšleti. Účel stroje jest šetřiti prací, a ježto v Řecku měli otroky, prací nešetřili. Zdá se, že práce otroků byla nejen důvodem, proč Řekové se nesnažili o zdokonalení své průmyslové organisace, nýbrž že i jakékoliv takové snaze vůbec bránila. Otrok pracoval zdarma, ale pracoval jen, co musil. Vyžadoval stálého nucení

a dozoru. Proto nebylo možno tvořiti velké průmyslové podniky. Dovídáme se sice o výrobci štítů v Athénách, který zaměstnával 120 otroků, ale to byly asi jen výjimky. Bylo povážlivé chovati příliš mnoho otroků, neboť když nastala krise, nemohl vlastník dílny své zavříti, nýbrž musil své otroky živiti dále. Byli arci lidé, kteří měli spousty otroků, Nikias měl jich prý tisíc. Ale takový velkootrokář nezaměstnával sám všech svých otroků, nýbrž pronajímal je do dolů, dílen nebo na pole a dával si z nich platiti. Ježto otrok byl brzy tam, brzy jinam pronajímán, zdálo se zbytečným, aby se v nějaké práci příliš zdokonalil. Byli ovšem i mezi otroky řemeslníci dovední, ale to byla výjimka. Příliv otroků působil celkem na rozvoj řemesel nepříznivě, a působil nepříznivě i na život řemeslníků samých. Pokud byly tisíce lidí, kterým za práci bylo dáváno jen holé živobytí a kterým nebylo ponecháno ani právo na majetek a rodinu, potud i mzdy svobodných řemeslníků nutně byly velmi nízké. Otroctví tedy snižovalo cenu práce a vedlo k tomu, že mnoho občanů žilo v bídě, z níž prací se nijak nemohli vymaniti. Řekové stvořili svobodu, ale jen menšina obyvatelstva svobody té užívala. Arci filosofové řečtí poznávali nebezpečenství stavu toho a dovedli i vymysliti způsob, jak spravedlivěji uspořádati zřízení obce. Ale nestačí poznati nebezpečenství, není-li mravní síly nebezpečenství se vyhnouti. A tak rozbroje mezi obcemi a neutěšené poměry v obcích připravily cestu Makedoncům a Římanům, kteří bez valných překážek obce řecké si podrobili. Řecké obce se svobodou ztratily i hospodářskou převahu. Cesty hospodářského pokroku obrátily se jinam.

S pádem řecké svobody nezaniklo to, co Řekové ve vývoji hospodářském vytvořili, Středozemní moře nepřestalo býti jednotným hospodářským celkem. Ale

středisko tohoto celku se přesunulo jinam. Alexandrie v Egyptě, Antiochie v Syrii, Pergamon v Malé Asii, Karthago v sev. Africe přejímaly dědictví Řeků, neuplynula však ani dvě století a těžisko středozemního hospodářství bylo Evropě vráceno. Ale nevrátilo se již do Řecka, zásluhou Římanů připadlo Italii, a až do zániku starověkého hospodářství zůstal Řím jeho středem.

Řím a říše římská. Poloha Apeninského poloostrova uprostřed Středozemního moře a jiné příznivé podmínky spolupůsobily k tomu, aby Řím uzpůsoben byl pro svoje dějinné poslání. Ještě před počátkem historické doby působily na Italii vlivy z východu. O Etruscích ve střední Italii soudí někteří historikové, že přišli z východu a že se tam naučili stavěti kanály, kterýmžto uměním pak v Italii vynikali. V jižní Italii byly kolonie řecké. Tam, kde cesta z Etrurie do Velkého Řecka se potkávala s vodní cestou řeky Tiberu, vznikl Řím.

Řím od počátku byl tedy v okruhu starších kulturních vlivů, přijímal je a zároveň je přetvářel po svém. Kdežto Řekové spojovali národy obchodem, Římané je sjednotili v jednotnou říši. Dovedli si národy podrobiti a jim vlásti. Jako odkazem Řecka byla filosofie a umění, odkazem Římanů jest podivuhodné *římské právo.*

Římané stejně jako Řekové byli původně rolníky a pastevci. Vojsko, s kterým Římané podnikali prvé své výboje, skládalo se ze sedláků a drobného lidu městského. Vůdčí myšlenkou výbojů byla touha po půdě. Kdekoli Římané zvítězili, zabírali půdu a odměňovali z ní své vojáky. Přidělovali jim pravidelně vyměřené kusy. Uprostřed přidělené půdy si kolonista postavil dům a na půdě hospodařil samostatně, takže

jen pastvin užíváno bylo společně. Individuální vlastnictví, oddělené sídlení nejlépe odpovídalo duchu Římanů a zásadám římského práva. Rozptýlenost selských usedlostí v jihoevropských krajinách je posud namnoze pozůstatkem po tomto osídlení římském.

Touha po půdě, jež byla hybnou silou prvých výbojů, nepřestávala ani později, ale s ukořistěnou půdou bylo již nakládáno jinak. Nebyla rozdělována veškera půda, nýbrž velkou část podržoval si stát a dovoloval, aby z této veřejné půdy občané obdělávali nebo dávali obdělávati, kolik kdo chtěl. Boháči tudíž zabírali velké plochy (*latifundia*) a dávali je obdělávati svými otroky. Stálé války poskytovaly hojnost otroků, a latifundia skýtala možnost otroků využíti. Bývali tam hromadně ubytováni, podrobeni stálému dozoru, někdy musili i práce své konati v okovech. Bylo zajisté snazší zaměstnávati otroky na velkostatku než v řemeslnických dílnách, a v poměrech, které vytvořil římský výboj, bylo i výhodnější užívati otroků na polích než, aby na nich hospodařil svobodný sedlák. Vypukla-li válka, volali sedláka do pole, otrok naproti tomu byl vojenské služby prost. Řím téměř stále vedl války, tak selská hospodářství hynula a nemohla soutěžiti s výtěžkem otrocké práce na *latifundiích*. Sedláci opouštěli své statky a stěhovali se do Říma. Ježto se vzdali majetku, přestali býti vojáky, zůstala jim však práva občanů a vliv na veřejné záležitosti. Dovedli si vynutiti, aby se stát staral o jejich výživu. Od druhé války punské se stalo zvykem opatřovati z veřejných prostředků obilí pro římskou chudinu. Dováželi obilí z provincií, a důsledek toho byl, že jako v Řecku i v Italii obilnictví upadalo. Latifundia zařizovala se na chov dobytka, dokonalé pěstování vína, oleje a jiných plodin, které bylo možno do Říma výhodně prodati. Selská hospodářství zanikala. Uprostřed druhého

století př. Kr. nebylo prý v Etrurii již ani jediného svobodného sedláka.

Prozíravějším politikům římským bylo nebezpečenství tohoto stavu zřejmo. Zvláště památné byly pokusy, které podnikl r. 133 př. Kr. Tiberius Sempronius Gracchus a po Tiberiově násilné smrti r. 122 př. Kr. bratr jeho Gaius. Gracchové se snažili omeziti latifundia, chtěli působiti k tomu, aby znovu zřizována byla drobná hospodářství, aby povzneseno bylo pěstování obilí v Italii, aby nebyly vyssávány provincie a aby postavení podrobených národů v Italii a snad i otroků bylo zlepšeno. Třebaže tyto a podobné plány byly dobré, nepodařilo se trvale získati pro ně v Římě většinu. Lid byl spokojen pohodlným životem ve hlavním městě, zatím co cizí žoldnéři nahrazovali úbytek římských občanů ve vojště a otroci vzdělávali italskou půdu. Žádné horlení vlastenců nedovedlo zastaviti vývoj, který přes skvělý rozmach vnější stavěl říši na slabé základy mravní a způsobil, že po úžasném vzestupu následoval rychlý rozklad.

Zatím arci ještě dlouho pokračoval vnější rozmach říše. Říše rostla a s ní se šířila oblast antického hospodářství. Poloostrov Pyrenejský, celá nynější Francie, jižní část Britanie, nynější Belgie, země alpské a část Německa až k Dunaji a Rýnu, Uhry až k Dunaji, poloostrov Balkánský, veškeré tyto evropské země a časem ještě další byly připojeny k říši a s politickým panstvím vítězilo i pokročilejší hospodářství. Provincie byly vyssávány, ale, měly-li odváděti dávky, musily více vytěžiti, a tak panství římské nutilo k intensivnějšímu hospodářství. Znamenité silnice římské byly zbudovány k účelům vojenským, ale v zápětí za vojskem po cestách těch pohybovaly se vozy kupců. Římské legie střehly hranice, vojáci však zároveň do vzdálených těchto končin přinášeli římský

mrav a římské hospodářství. Učili stavěti z kamene, kde dříve stavěny byly jen primitivní chyše. Z vykopávek je patrno, že římský statkář v Porýní obklopoval se předměty dovezenými z Italie nebo z východu a zdobil svůj dům mramorem dovezeným z Afriky nebo z poloostrova Balkánského. Jak bylo zboží do provincií dováženo, tak ještě více zboží bylo vyváženo: Pyrenejský poloostrov skýtal stříbro, Britanie cín, sedmihradské hory zlato, alpské země železo, lesy v Alpách dříví pro stavbu lodí. Z Rýna, Dunaje a Pádu vozili ryby stejně jako nasolené ryby dováželi z jižního Ruska. S římskými kolonisty přicházely i nové kultury. Tenkráte počala se šířiti ve Francii réva a rozmáhala se tak, že císař Domitian kázal vinice v provinciích omeziti, aby Italie byla uchráněna nevítané soutěže. Všude v provinciích obíhala římská mince, a časem i barbaři mimo hranice říše učili se jí vážiti a poznávati její cenu. I k nim doléhala zvěst o římském bohatství. Vábila, aby opustili rodné kraje, a Germáni odcházeli, aby v římských službách hledali štěstí, a pak přicházely celé kmeny, aby si mocí vynutily podíl na území říše.

Od druhého století po Kristu musila se říše bránití germánským nájezdům, odolávala jim, až v pátém století oslabena vnitřním rozkladem jim podlehla. S rozvratem říše zanikl i vlastní základ starověkého hospodářství. Arci i to nutno připomenouti, že hospodářství počalo upadati již dříve a že jeho úpadek spoluzavinil rozklad státu. Příčina i následek tu takřka splývají. A přece hospodářství římské s koncem říše nezaniklo zcela. Mnoho z něho přešlo do středověku, mnoho do věků pozdějších. Jako kultura antická tak i antické hospodářství bylo dědictvím, na němž budovaly a k němuž pro poučení se vracely — a vracejí — věky příští.

III. Středověk.

Co jest příčinou toho, že od třetího, čtvrtého a pátého století po Kristu dějinný vývoj dostal nový směr? Říše se rozpadla, poklesla vzdělanost, zastavil se rozvoj věd, zemědělství a řemesla již nepokračovala, hynul obchodní ruch. Zavinila vše to doba? Způsobili to lidé? Byly příčinou toho poměry, v nichž lidé té doby žili, či ideje, které je ovládaly? Jako tak často v dějinách, bylo příčin několik.

Germáni. Jistě že se Germáni, kteří ovládli západní polovinu říše, lišili od římského a romanisovaného lidu provincií. Žili drsnějším životem, byli otužilejší k boji. Seli sice obilí, měli koně a dobytek, živili se mlékem, sýrem a masem, a dobytek byl jim hlavním bohatstvím. Ale milejší než orba byl jim lov a ještě milejší a váženější bylo jim válečnictví. Podle Tacita měli germánští jinoši za potupné „dobývati v potu, čeho můžeš si získati krví“. Podle téhož pramene také Germáni v míru se oddávali nečinnosti, přenechávajíce péči o role a dům ženám, starcům a z mužů těm nejslabším. Caesar zase vypravuje, že Germáni neměli vlastních polí, nýbrž knížata a úředníci půdu jednotlivým rodům a rodinám každým rokem přidělovali jinde, aby si příliš neoblíbili orbu, aby nezvykli jednomu místu, nebažili příliš po majetku a neodvykali válce. O germánském kmeni Suebů dovídáme se u Caesara, že, zatím co jedni bojovali, druzí zůstávali

doma a bojovníky živili, a tak se střídali rok jako rok. Aby střídání to bylo možné, nikdo neměl vlastního odděleného pole. Tak v době, kdy Germáni podnikali své útoky na území římské, všechen způsob života i veškero jejich zřízení bylo přizpůsobeno boji. Dlouhým stavem válečným vysvětlíme zjevy, které někteří historikové vysvětlují jako pozůstatky domnělého prakomunismu pravěkých lidí, nebo jako projev zvláštního demokratismu starých Germánů.

Germáni zvítězili převahou své bojovnosti, ale válka byla jim jen prostředkem, ne cílem. Jak stanuli v bohatých provinciích římských, přestali býti válečníky a sahali dychtivě po bohatství, které jim kořistí připadlo. Králové germánští si přisvojili latifundia císařů a půdu státní, velmoži germánští zmocnili se velkostatků římských senátorů, prostí Germáni usazovali se na statcích, kde dříve hospodařili římští koloni. Agrární zřízení, jak se vyvinulo na sklonku říše římské, se mnoho nezměnilo. Někde se vystřídali jen majitelé. Když se Visigoti zmocnili Španěl a jižní Francie, vydal král Eurich (okolo r. 475) zákon, že dvě třetiny rolí mají připadnouti Gotům a jedna třetina že zůstane původnímu majiteli. Got a Román měli hospodařiti vedle sebe, a lesy a pastviny měly zůstati majetkem společným. Také u Burgundů platil na konci pátého století zákon, že germánskému „*hosti*“ připadnouti má půl dvora, půl zahrady, polovina vinic a lesa, dvě třetiny rolí a třetina otroků, kteří ke dvoru příslušeli. Podobně bylo u Langobardů i u jiných. Sotva skončil boj, usazovali se vítězové mezi poraženými, toužíce jen užívati jejich bohatství a žíti jejich způsobem života. V jižnějších krajinách přijímali jejich jazyk, všude podléhali vlivům pokročilejší kultury římské. R. 537 chlubili se vyslanci germánských Ostrogotů byzantskému vojevůdci Belisarovi, že zachovávají

všechny zvyklosti římské. Byzantinec Agathias v šestém století tvrdí o Francích, že přijali římské instituce tak, že se od Římanů liší jen řečí. Ve výrocích těch je mnoho pravdy. Většina institucí středověkých jsou původem instituce římské a, měly-li instituce ty pak u středověkých národů jiný ráz, víme nyní, že se to stalo mimo jejich vůli a snad i proti jejich úmyslu. Germánští dobyvatelé chtěli zachovati hospodářství římské, nedovedli toho nebo nebylo jim to možno.

Rozklad římského hospodářství. Již na sklonku doby římské bylo hospodářství v úpadku, hynulo pod tíhou nákladů, které vyžadovala obrana říše. Opatření, která tomu měla brániti, přispívala jen k zhoršení. Císař Dioklecián dal r. 289 sepsati všechnu vzdělávanou půdu a poplatníky. Mělo se i v budoucnosti platiti podle toho, kolik *jiter* (*jugum*) a *hlav* tenkráte bylo zjištěno. Poplatníci v obci měli společně ručiti za výnos berní, majitelé *latifundií* (*possessoři*) ručili za své nájemce, hodnostáři měštští (*decurioni*) za ostatní obyvatele města. Aby ručení bylo usnadněno, nikdo nesměl opouštěti půdy ani zaměstnání, aniž dal náhradu. Systém ten nebyl veskrze nový. V podstatě bylo to jen napodobení zřízení, kterého odedávna bylo užíváno v Egyptě. Podobné zřízení mělo i podobné následky. Opatření, které mělo stabilisovati hospodářství, vedlo jen k dalšímu poklesu. Ježto těžko bylo nalézti náhradu, stávala se živnost dědičnou povinností a, protože příliš tíživé bylo zatížení berní, stávala se obtížným břemenem. Řemeslníci dědičně připoutaní k práci prchali od svých řemesel a dělníci od své práce. Ve státních dolech, zbrojovkách, tkalcovnách nebo barvírnách vypalovali dělníkům znamení, aby si zajistili, ačli by prchli, jejich vrácení. Odstěhoval-li se někdo z obce, vymáhala obec návrat ztraceného poplatníka. Nesvobodou hynuly městské

živnosti, nikdo se nesnažil zbohatnouti, neboť přílišné daně a společné ručení zbavovaly jej výtěžků práce.

Tak ještě před germánskými vpády hospodářství upadalo; války a vpády barbarů úpadek ten ještě zhoršily, a ani po válkách nebylo lépe. Obchod římský jen stěží pokračoval v příliš úzkém a nejistém rámci nových království. Kupci a řemeslníci nemohli prodávati i pro obecnou nouzi, která provází války, i proto, že Germáni, zvyklí prostšímu životu, netoužili po umělých výrobcích řemeslníků ani po zboží z ciziny dovezeném. Kupců i řemeslníků tedy ubývalo, oběh zboží se zmenšoval. Germáni kdysi neznali měst a pak se jim dlouho vyhýbali, a i římský lid, nenalézaje obživy v městech, z nich se stěhoval. Stěhoval se na venkov a s úpadkem měst a živností městských veškeren život nabýval venkovského rázu. Jen na venkově hospodařili lidé dále, a tak zbývala půda jako jediný zdroj hospodářského života.

Agrární zřízení středověké. Není pochyby, že to musilo míti vliv na veškeré stránky národního života. V římské říši obíhalo mnoho peněz. Římané vládli zeměmi, ve kterých se dolovalo na drahé kovy, daně a dávky přiváděly bohatství to do Říma, a obchod rozváděl mince do všech částí říšského celku. Germánské státy měly sice ložiska drahých kovů, ale neměly horníků a neměly ani obchodu, který by z ciziny výměnou za zboží opatřoval mince. Mince se tedy stávala vzácnější. Když nebylo obchodu, těžko kdo k minci přišel, a měl-li minci, nerad ji vydával, ježto mu z toho nekynul nižádný zisk. Lidé nemohli prodat a proto se také snažili nekupovat. Sedlák živil se tím, co vypěstoval, a potřeboval-li šatu nebo nářadí, nejraději si to zhotovil sám. Králové a šlechtici přes vyšší své nároky jednali v podstatě stejně. Šlechtici to, co potřebovali, dávali si udělat od svých lidí.

Králové a knížata měli své velkostatky, které dodávaly potraviny, a chovali při svém dvoře řemeslníky, kteří pro ně pracovali. Dvůr králů franských žil z výnosu královských statků a, když byly zásoby na statku (*falci*) spotřebovány, stěhoval se dvůr na *falc* jinou. Několikráte do roka měnil své sídlo, poněvadž nebylo jinak možno opatřiti potraviny. Nebylo kupců, kteří by je byli prodali, a i kdyby byli bývali kupci, nebylo zač koupiti. Arci nikdy neustal obchod zcela. I přes nejhorší doby udrželo se něco kupců, kteří dováželi vzácné cizokrajné zboží, které nebylo možno si v zemi opatřiti. Až do doby, kdy Arabové uzavřeli obchod na Středozemním moři, opatřovali kupci za drahý peníz koření, nádherné látky a jiné vzácné zboží z orientu a dlouho, pokud vliv církve a změněné hospodářské poměry tomu nezabránily, přiváželi — zejména z východu ze slovanských zemí — otroky. Ale rozsah i význam obchodu toho byl skrovný. Největší části obyvatelstva se obchod ten vůbec nedotýkal, a i těm, kteří mohli kupovati, opatřoval obchod ten jen přepych a ne potřeby každodenního života. Jen když po špatné úrodě hrozil hlad, přicházelo obilí do obchodu a bylo pak za úžasné ceny prodáváno. V normálních dobách si každý základní potřeby životní opatřoval sám. Aby nemusil kupovati, vyráběl čeho potřeboval a, protože nemohl prodati, nevyráběl více, než bylo potřebí. Výroba a spotřeba nepřesahovala celkem okruh domu nebo dvorského hospodářství spotřebitelova. Hospodářství to bylo proto nazváno ***uzavřeným hospodářstvím domovním*** nebo ***hospodářstvím bez odbytišť***, ale možno je také nazvati ***hospodářstvím naturálním*** na rozdíl od ***peněžního hospodářství*** římského i doby pozdější. Zároveň s hospodářstvím jednotlivců uzavíraly se i celé země. Říše Karlovců byla státem nitrozemským. Moře, od dob

Foiničanů tepna hospodářského života, nemělo pro ni významu. Proto neměla ani loďstva a musila připustiti, že západní část Středozemního moře ovládli Arabové a moře Severní Normani.

Jako hospodářství měnilo se i zřízení státní. S úbytkem peněz ubývalo i prostředků v pokladnici královské. Král neměl, z čeho by platil úředníky, kteří mu spravovali zem, ani vojáky, kteří mu ji bránili. Když byl vyčerpán královský poklad, mohl je odměňovati jedině tím, co mu ještě zbývalo: půdou, a poněvadž by šlechticům nebyla půda nic platna, přidával k půdě lidi, kteří na ní pracovali. Král rozdával *latifundia* v odměnu za vojenské zásluhy a odevzdával statky úředníkům, aby mu za to v míru i válce sloužili. Tak vzniklo *léno*. Král uděloval půdu a *vasal* s lénem bral na sebe povinnosti vůči státu a z části i úkoly státu, pečovati o bezpečnost a právo v kraji. Povinnosti spojeny byly s právy. Hraběti, jenž na místě královĕ zasedal na soudě, připadal i výnos soudních pokut stejně, jako mu plynul výnos statků, které mu byly v léno uděleny. Postavení takové přinášelo lenníku mnoho samostatnosti. Karel Veliký sice posílal posly (*missi dominici*), aby se přesvědčili o tom, jak hrabata hospodaří, ale tyto inspekce neměly hlubšího účinku a brzy zanikly. Král, jenž úředníků neplatil, neměl možnosti, aby podstatněji zasahoval do jejich činnosti. Teprve s placenými úředníky počíná v pozdním středověku skutečná státní správa. Ve starším středověku nedostatek peněz vedl nutně k oslabení moci státní. I když Karel Veliký a jeho nástupcové přijali honosný titul císařů římských, jejich skutečná moc byla skrovná. Nemohli zabrániti tomu, že *vasalové* považovali léna za svoje právo a majetek. Jen pro těžké provinění bylo možno léno vasalovi odejmouti, a ani tomu nemohli králové zabrániti, že po otci nastupoval syn.

Dědičnost úřadů, jež od sedmého století pronikala ve Francii a pak i v jiných západoevropských zemích, rozkládala státy v množství lén, jen volně spiatých v jednotu království nebo Svaté římské říše.

I po této stránce rozklad započal ještě na konci doby římské. Již tenkráte dostalo se latifundiím výjimečného postavení, takže byla vyňata z pravomoci úředníků císařských, a majitel sám spravoval a soudil nejen své otroky a propuštěnce, nýbrž i svobodné nájemce svých polí. Instituci tu přejímá středověk a rozvíjí ji dále. Král, jenž nemá úředníků ve vlastním slova smyslu, ochotně ponechává šlechticům, aby si vládli na svých statcích. Poskytuje jim *imunitu*, která je osvobozovala od pravomoci úřadů královských, svěřuje jim nad obyvateli soudnictví, buď vůbec neb aspoň, pokud šlo o provinění lehčí. Majitel velkostatku stal se *vrchností* svých lidí, kteří na něm i hospodářsky i právně záviseli. Svobodný, jen králi poddaný sedlák takřka vymizel. V době, kdy nebylo úředníků státních ve vlastním slova smyslu, byl král příliš vzdálen, a lid byl bezpečen jen pod ochranou mocných. Jen ta mu zaručovala bezpečnost před násilníky a lepší zastání na soudě, a za ochranu tu musil již lid podstupovati povinnosti a služby vrchnostenské. Jiné povinnosti vyplynuly z půdy.

Jen na části půdy vrchnost hospodařila sama, ostatek ponechávala *úročníkům*. Také tento vývoj započal již ve starověku. Když zastaveny byly výboje římské, vysychaly i zdroje, z nichž starověké plantážnictví mělo své otroky. Ježto ubývalo otroků, musil se majitel latifundia postarati o to, aby mu pracovníci vyrůstali na statku samém. Otrok, žijící v bídě, nemající rodiny ani majetku, dětí neplodil. Bylo nutno zvýšiti jeho životní míru, propůjčiti mu něco půdy. Z otroků se tedy stali *koloni*. Kolonovi bylo propůjčeno něco

půdy, a kolon byl za to povinen pánovi odváděti dávky a sloužiti. Čím dále pokračoval středověk, tím menší byla část, na které vrchnost sama hospodařila (*salland*) a tím větší byl podíl půdy úroční (*zinsland*). Byla tu jakási obdoba léna. Úročník obdržel *lán*, t. j. dvorec, něco rolí, právo pásti na obecních pastviskách (*almend*) a užívati společného (několika obcím) lesa (*mark*). Za to odváděl dávky a někdy musil i zdarma pracovati (robotovati) na hospodářství pánově. Stejně jako vasal krále, byl úročník povinen poslouchati pána. Podobně jako neposlušný vasal a ještě spíše byl neposlušný sedlák vyhoštěn ze svého dvorce. A sedláka netížila jen břemena vrchnostenská, zároveň jej poutaly úvazky vůči obci. Úvazky ty vyplývaly z pozemkové držby a ze způsobu hospodaření.

Role zpravidla bývaly rozptýleny. Snad dělením půdy postupem doby, snad úmyslně, aby se každé usedlosti dostalo půdy stejně dobré, bývaly role téhož dvorce rozptýleny v různých tratích. Rozptýlenost pozemková, která posud převládá v severní Francii a západním Německu, jest asi dědictvím ze středověku jako dědictvím po starověku jsou scelené usedlosti v zemích jižních. Rozptýlenost pozemková jest i dnes tíživým problémem, tím větší nesnáze působila ve středověku. Poněvadž nebylo polních cest, musili sousedé zároveň orati, síti, kliditi a v stanovený den mohli pak vyhnati dobytek na strniště. I bylo to časem zařízeno tak, že veškerá orná půda obce rozdělena byla na tři části. Na jedné vyseli ozim, na druhou jař, ostatek ponechali jako úhor na pastvu pro dobytek. Druhý rok na úhor vyseli ozim, a ozim vystřídali jaří, a po jaři následoval úhor. Kdežto dříve, kdy lidí bylo méně, byla půda osévána jen v nepravidelných lhůtách *(hospodářství travopolní)*, umožnil nový řád *(hospodářství trojpolní* či *trojhonné)* intensivnější využití

půdy. Trojhonné hospodářství od osmého století znenáhla zobecnělo, zajisté nejen pro svou větší výhodnost, nýbrž i proto, že svou pravidelností, svým neměnným sledem, tím že jednotlivec spiat byl s celkem, a vůbec veškerou povahou svojí se hospodářství trojhonné řadilo do hmotného a duchovního světa středověku.

Vedle velkých lén a selských lánů vznikl ve středověku ještě příbuzný druh pozemkové držby. Byla to služebná léna rytířů a ministeriálů. Králi bylo třeba vojska, a to nikoli jen vojáků lecjakých. Od osmého století rostl význam těžkooděné jízdy. Stále více závisel král na tom, kolik rytířů mohl postaviti do pole. Král potřeboval rytíře a požadoval jich od svých vasalů. Rytířské vojsko bylo nákladné. Ani král ani vasalové neměli peněz, aby opatřili rytířům koně a zbroj. Nezbývalo než sahati opět k půdě a udělovati rytířům statky a lidi, kteří by statky obdělávali. Rytíř přijímal statek s povinností, a se stejným závazkem dědil služebné léno rytířův syn. Podobně jako kdysi za dob Caesarových úlohy byly rozděleny: jedni bojovali, druzí pracovali na polích a bojovníky živili. Ale kdežto u starých Germánů bojovníci a zemědělci do roka měnili své zaměstnání, od osmého století úlohy byly rozděleny na celý život i pro budoucnost. S otce na syna přecházejí léna vasalů královských i služebná léna rytířů. Všude proniká zásada dědičnosti: dědičně vládne král, dědičně panuje a úřaduje vasal a většině lidu připadala dědictvím povinnost panujících vrstev poslouchati a pro ně pracovati. Tendence k dědičnosti zaměstnání byla již na konci starověku. Středověk ji přejal a z toho, co kdysi bylo hospodářským opatřením, učinil kus světového názoru. To souvisí s křesťanstvím.

Křesťanství. Jest věru obtížno stručně vystihnouti vliv, kterým působilo učení Kristovo na hospodářský

život. Křesťanství bylo zprvu náboženským hnutím malých lidí, a přece by se mýlil, kdo by je považoval za hnutí sociálně převratné. Ne, že by křesťané byli schvalovali hospodářské a sociální poměry, ve kterých žili. Spíše naopak; ale, ačkoli je odmítali, nesnažili se jich změniti. Snad až příliš velikou zdála se jim propast mezi ideálem a skutečností, že nevznikala ani vůle propast tu překlenouti ani naděje, že by se dala zmenšiti. Prvotní křesťané nechtěli reformovati svět, někde snažili se zmírniti jeho bídu, ale celkem málo důležitým byl jim osud těla, myslili na duše. Věřili sice, že všichni lidé jsou si rovni před Bohem, ale rovnost před Bohem nebyla rovností na světě. Kdyby byl Bůh chtěl, byl by dal lidem stejný majetek a rovná práva, Bůh tak neučinil, zajisté proto, aby lidé mohli osvědčovati křesťanské ctnosti: páni lásku a poddaní pokoru. Ještě u Husa jasně vystupuje to, co jest základní směrnicí původního křesťanství. Křesťanství se nesnaží o změny vnějších věcí. Chce to, co jest, naplniti novým duchem. A to se křesťanství také do veliké míry podařilo.

Prvotní církev tvořily skryté, často pronásledované obce věřících. Teprve r. 313 Konstantinův edikt milánský dovolil obecně vyznávati křesťanskou víru, ale pak nastala změna tak překotná, že již za sto let, na počátku pátého století, jen křesťan mohl zastávati úřady státní, a křesťanství se stalo náboženstvím vládnoucím. Kdežto křesťané předtím málo zasahovali do veřejných poměrů a měli k světu jen trpný poměr, církev panující musila svůj poměr k světu řešiti kladně. Církev jej také řešila. Na správní organisaci římské založila svou organisaci církevní, města se stala sídly biskupů, a biskup hlavního města papežem. Církev přizpůsobila se také poměrům hospodářským. Uznala soukromé vlastnictví a rozdíly majetkové a

spokojovala se tím, že nabádala bohaté, aby dávali almužnu a aby ze svého bohatství uštědřovali ke zbožným účelům. A po té stránce měla úspěch veliký. Již ve čtvrtém století množily se odkazy, jimiž věřící hleděli usmířiti své hříchy a po smrti získati spásu své duše. Čím dále pokračoval středověk, tím více rostl počet těchto darování. Franckému králi Chilperichovi se připisuje výrok: „Hle, prázdnou zůstala naše pokladnice, hle, bohatství naše dostalo se kostelům." Veškera darování nestala se arci nezištně. Založil-li šlechtic kostel, zůstal do velké míry jeho kostelem *(Eigenkirche)* a až do doby reforem církevních mohl patron nejen dosazovati faráře, nýbrž i požadovati podíl z důchodů kostelních. Ale zjevů těch nelze přeceňovati. Množství církevního majetku, nepřehledný počet velkostatků, které věnovali králové a knížata, drobných statků, domů a polí, kterými přispěli chudší věřící, úžasné množství zbožných těch odkazů nelze chápati, leč z opravdovosti náboženského cítění. Církev zbohatla. I ti, kteří se v duchu Kristově zříkali statků vezdejších a se slibem dobrovolné chudoby vstupovali do klášterů, jako celek majetek přijímali. Mezi největšími držiteli půdy byly právě kláštery. Církev získávala půdu, a k půdě patřili lidé. Jako přijímala církev politickou organisaci doby, přijímala i její organisaci hospodářskou a snažila se jen vnější rámec přizpůsobiti svému duchu.

Zvlášť výrazně patrno to na problému otroků. V době, kdy církev získala prvé velkostatky, byli ještě otroci, a církev otroctví na svých statcích nezrušila. Ale r. 517 byla vyhlášena klatba na každého, kdo by zabil svého otroka. Církev také uznávala manželství otroků. Pak zakázala užívati křesťanů za otroky, a zákaz ten konec konců vedl k tomu, že otroků v zemích západoevropských ubývalo. Čím dále se šířilo křes-

ťanství v Evropě, tím obtížnější bylo opatřiti si otroka. Bylo sice možno otroka koupiti z dalekých končin pohanských, ale málokomu užitek z otroka mohl nahraditi kupní cenu a náklad na dalekou dopravu. Domácí úročník a robotník byl výhodnější než cizokrajný otrok. Otroctví v Evropě vymizelo teprve v pozdějším středověku, a způsobily to konec konců motivy hospodářské, ale církvi přísluší zásluha, že spolupůsobila k tomu, že se motivy ty mohly uplatniti. Ostatně církev na tom nepřestala. Církevní vrchnost bývala milosrdnější než vrchnost světská. Arci vrchností zůstala. Snažila se pomáhati lidem, ale poměrů zásadně neměnila, ježto je považovala za něco Bohem daného a nezměnitelného. Věřila, že musí býti trojí lid, jako jest trojí úkol: jedni slouží Bohu, druzí pečují o bezpečnost a třetí sebe a ostatní živí. Nechť každý jest spokojen ve stavu svém a osvědčuje v něm křesťanské ctnosti: stavové vyšší křesťanskou lásku, stav poddaný ctnost pokory.

Křesťanství povýšilo sociální konservatismus na světový názor, a konservatismus ten nesl zároveň stopy své doby. Církev vyrostla v době naturálního hospodářství a založila i svoje zřízení na půdě, a protože v době prvého jejího rozmachu obchodu téměř nebylo, zůstal jí obchod cizí a po dlouhou dobu hleděla naň s nedůvěrou. Jest znám výrok papeže Lva I., že obchod „*nemůže či sotva může býti bez hříchu*". Jen práce jest zdrojem hodnot, ale obchod sám není prací. Kdo prodává, dej pozor, abys nehřešil lichvou! Lichvou jest prodávati nad spravedlivou cenu. Co jest spravedlivá cena? Kupec smí ke kupní ceně připočísti výlohy, které měl s dopravou zboží, ale nesmí počítati více, nesmí počítati úrok z peněz do obchodu vložených, neboť peníze jsou jen prostředkem hospodářského oběhu a samy jsou neproduktivní. Kdo po-

žaduje úrok z půjčky, lichvaří a zaslouží trest. Opět nutno poznamenati, že i tato nauka o penězích a lichvě byla dědictvím ze starověku. Ale co ve starověku bylo předmětem učených úvah filosofů, středověká církev uváděla ve skutek. Jest jisto, že i to pro pozdější vývoj mělo blahodárný význam. Církev učila věřící, aby ani v hospodářském podnikání nezapomínali na mravní stránku svého jednání. Víme dnes, že bez mravních základů nebyl by vůbec možný hospodářský rozvoj posledních staletí, a zároveň víme, že po té stránce téměř za vše vděčíme křesťanství. Ale to, co v dalším vývoji mělo blahodárný vliv, v době tehdejší působilo zcela jinak. Církev pronásledujíc církevními tresty lichvu, nezabránila, aby se zboží nepředražovalo a peníze na úrok nepůjčovaly. Církevní zákazy vedly jen k tomu, že peněžní obchod stával se monopolem těch, na něž se církevní zákazy nevztahovaly — Židů, a poněvadž to byl monopol, byl úrok jen ještě větší. Církev lichvě nezabránila, jen ztížila život křesťanským kupcům. Nutila je, že při svém podnikání musili všelijak církevní předpisy obcházeti a že i přesto ocítali se v konfliktu s církví. Když v pozdním středověku znova se rozvíjel obchod v západní Evropě, církev tomu nezabránila, ale vlivem svým to nepochybně zdržela a ztížila.

Počátky slovanských a našich dějin. Do tohoto světa západoevropského středověku vstupuje v devátém a desátém století také slovanský lid v Čechách a na Moravě. Přijímá křest a s ním i křesťanské řády a přijímá je tak dychtivě, že jim obětoval vše, co bylo předtím, a téměř i z paměti své to vymýtil. Bylo tudíž ponecháno obrazivosti věků pozdějších, jak si chtí představovati původní řády slovanské. Mohly si mysliti po způsobu staré naší legendy Kristiánovy, že pohanští Čechové kdysi „jako bezuzdný kůň bez

zákona, bez knížete neb vládce nebo města jako nerozumná zvěř sem tam se potulujíce toliko na holé zemi přebývali". Ale mohla se také později v devatenáctém století pod vlivem ideí Herderových šířiti představa o ideálním zřízení starých Čechů, jak ji podávala fikce Zelenohorského rukopisu. Teprve v novější době snaží se věda kritickým rozborem pramenů a novými metodami dobrati se pravdy. Zejména se pokouší srovnávacími studiemi jazykovědnými ze všech slovanských jazyků vyděliti společný jejich někdejší základ a zjistiti jeho slovní bohatství. Ze slov poznáváme, co vše znali staří Slované a, víme-li, co znali, můžeme si podle toho představiti, kde a jak žili.

Tak dnes možno za odůvodněnou považovati domněnku, že pravlastí Slovanů bylo střední pásmo Rusi, odkudž ještě v druhém tisíciletí př. Kr. postoupili k Visle, takže na konci prvého tisíciletí př. Kr. obývali v kraji od Karpat na sever k moři Baltskému a od Visly na východ ke střednímu Dněpru. Byl to kraj lesnatý a bažinatý. Jordanes ještě v 6. stol. po Kr. napsal, že Slované *„močály a lesy mají místo měst"*. Slované byli tedy národem lesním, lesy poskytovaly jim hlavní potravy. Slované honili zvěř, líčili oka a pasti, sbírali med divokých včel a hloubili pařezy, aby se včely v nich usadily. Vody poskytovaly hojnost ryb, a Slované chytali je do sítí i na udice. Ve světlinách lesů bylo možno chovati dobytek; hovado, kráva, tele, ovce, kůň jsou stará slovanská jména. Slované dovedli také vypáliti nebo vymýtiti kus lesa, půdu zkopati nebo zorati ji rádlem a zasíti. Sili v nejstarší době hlavně proso, a mimo to sbírali plody zblochanu (odemky, sladunky) a snad i jiných divoce rostoucích travin. Arci ještě před počátkem historické doby pronikly ke Slovanům i jiné obiliny: pšenice, žito, ječmen a oves, ale v drsném podnebí obilnictví jen skrovně se rozvíjelo.

Drsný kraj vtiskoval všemu hospodářství svůj ráz. Živobytí bylo chudší a obtížnější než v požehnaných zemích jižních. V krajině prostoupené lesy a močály také nebylo možno zařizovati velkostatky po způsobu jižním, ale nebylo ani možno, aby si každý hospodařil sám pro sebe. Někdy těžké poměry nutily, aby synové neopouštěli rodičů, nýbrž aby spíše do domu otcova přiváděli ženy, aby v něm zůstávaly i s dětmi svými, takže pak rozvětvené příbuzenstvo hospodařilo pospolu a společně i užívalo plodů společné práce. Ještě nyní jihoslovanská *zádruha* sdružuje několik příbuzných rodin k společné práci, takže majetek náleží všem společně a všichni stojí pod správou jednoho náčelníka. Nelze arci nikterak dokázati, že by nynější zádruha jihoslovanská byla pozůstatkem z poměrů praslovanských, ani nelze tvrditi, že kdysi zřízení zádružné v pravlasti slovanské bylo obecné, ani že vyplynulo ze zvláštností slovanské národní povahy. *Velkorodinné zřízení* a příbuzné zjevy komunistických hospodářství nevyskytují se jen u Slovanů, vidíme je i jinde. Na př. ještě v nedávné době ve skotských horách zorávali lada jen jednou za několik let, proto musili zapřahati do pluhu až osm volů a, poněvadž jednotlivec neměl tolik dobytka, musilo se několik rolníků spojovati. Společně orali a pak se dělili o sklizeň (systém *cyvvar*). Společné hospodaření ať příbuzných ať nepříbuzných lidí se objevuje tam, kde poměry byly tak obtížné, že přirozená hospodářská jednotka, rodina, nemohla dostačiti.

Jako bylo těžko v pravlasti slovanské hospodařiti, stejně obtížno bylo tam organisovati větší politické celky. Tím si vysvětlíme, proč se tak dlouho u Slovanů udržovalo rodové a kmenové zřízení, i proč kmeny ty až do poloviny prvého tisíciletí po Kr. celkem málo zasahovaly do běhů dějinných. Snad i to s tím

souvisí, že, postrádajíce staré tradice státní, Slované snadno podléhali cizí nadvládě. Některé národy podlehly Avarům, a není jistě náhoda, že slovanské kmeny proti Avarům sjednotil opět cizinec, Samo, a že zakladatelé slovanských knížetství na Rusi byli germánští Varjagové. Bylo by jistě chybné tvrditi, že jen půda tvoří povahu lidí, ale prostředí, ve kterém lidé žijí, má jistě vliv na jejich povahu. Nemohou se vyvinouti vlastnosti, které v prostředí nelze uplatniti, a musí se naopak rozvinouti vlastnosti jiné, bez nichž by lidé v prostředí svém zahynuli. Prostředí, které Slovanům nedovolovalo vytvořiti velké celky státní, vedlo zároveň k houževnatosti a učilo překonávati nesnáze.

Slované snad ještě před narozením Kristovým počali se šířiti z původní své vlasti na západ za Vislu, na jih za Karpaty, na východ k Dněpru, v době „stěhování národů“ (od 2. do 4. stol.) postupovali dále, takže v 6. stol. sahali až k Labi a Sále, zaujali Čechy a Moravu, Podunají, země na Balkáně, v pátém století ohrožovali Cařihrad a v šestém severní Italii. Tenkráte byli již i Slované známi odvahou a útočností a bojovali o lepší sídla tak, jako před nimi o ně zápasili Germáni. Byl-li v čem rozdíl, tkvěl především v době. Slované přišli o půl tisíciletí později. Kdežto Germáni mohli užívati ještě dědictví římské říše, Slované počínají historickou svou dobu v ochuzené Evropě středověké. Ještě spíše na východě byly poměry příznivější. Tam stykem s Byzancí v devátém a desátém století se rozvíjel obchod, navázány byly i kulturní styky, a tak Rusové na hospodářském poli předstihli Slovany ostatní, až vnitřní rozbroje a vpády mongolských kočovníků přervaly slibný rozvoj kyjevské říše. Také říše velkomoravská vstoupila nejprve ve styk k Byzancí, avšak vpád Maďarů koncem

devátého století styk ten znemožnil, a naše země, položené tak podivuhodně ve středu Evropy, neměly již volby: zbývalo jen přikloniti se k západu a přijmouti to, co západ mohl poskytnouti. Naše země přijaly tedy zřízení západoevropského středověku. Ježto neznáme dosti zřízení staroslovanského, nemůžeme dobře říci, jak veliké změny přineslo pokřestění, ale sotva pochybíme, řekneme-li, že to byly změny veliké. Víme arci, že mylné jsou jakékoli představy o demokratickém zřízení starých Slovanů. Slované již v pohanských dobách si nebyli všichni rovni, byli mezi nimi lidé svobodní a byli bezprávní otroci, byl lid a byla knížata a páni. Přijetím západních řádů otroctví nenáhle mizí, ale zároveň roste moc knížete. Rozdíl mezi knížetem a lidem se prohlubuje a ze svobodných členů rodů a kmenů stávají se poddaní knížete.

Novými řády získal kníže nejen na moci, získal i na bohatství. V desátém století byla sjednocena země česká pod panstvím Přemyslovců. Přemyslovci si nepochybně po vzoru panovníků germánských přisvojili majetek knížat podmaněných i nekonečné plochy lesů a jiné nevzdělané a proto nikomu nepřivlastněné půdy. Z majetku toho mohli pak odměňovati své služebníky a uštědřovati církvi. Ještě v desátém století založeno bylo v Praze biskupství a v Břevnově a u sv. Jiří na hradě pražském kláštery. Kláštery i kníže zařizují si dvory a chovají při nich po vzoru západním řemeslníky. S cizinou jsou navázány i obchodní styky. V Čechách jest obchod, ale Čechové nejsou obchodníky. Obchod, podobně jako v sousedních zemích na západě, jest hlavně v rukou Židů. Jeden z nich, Ibrahim ibn Jakub, jenž asi r. 973 byl v Praze, vypravuje toto: „Město (či snad: hrad!) Praha jest zbudováno z kamene a vápna a jest to největší tržiště oněch zemí. Tam přicházejí z města Krakova Rusové

a Slované se zbožím, přicházejí k nim také ze země Turků (Maďarů) mohamedáni, Židé a Turci rovněž se zbožím a běžnými mincemi a vyvážejí od nich otroky, cín a rozmanité kožišiny. Jejich země jest nejlepší ze zemí na severu a nejbohatší na živobytí. Za jeden peníz se jim prodává tolik pšenice, že stačí jednomu muži na měsíc a ječmene jest u nich za jeden peníz tolik, že je toho na krmení pro koně na čtyřicet nocí, a kuřat deset za jeden peníz. V městě Praze vyrábějí sedla, uzdy a silné štíty, jakých se užívá v jejich zemích. Také se v zemi české zhotovují řídce jako síť tkaná platénka, kterých k ničemu užíti nelze. Mají stálou cenu: deset platének za jeden peníz. S nimi oni obchodují a na ně vespolek počítají. Mají jich plné truhly. To jest jejich bohatství a možno za to koupiti nejdražší věci: pšenici, otroky, koně, zlato, stříbro a všechny věci."

Vypravování Ibrahimovo jest nejstarší písemná zpráva o tom, jak se hospodařilo v našich zemích. Jest z ní patrno, že byly pěstovány i jemnější druhy obilí, že byly známy již i slepice, které se teprve poměrně pozdě dostaly do střední Evropy. Jako v dávných dobách byl vyvážen cín. Sotva byl český vévoda podroben německé říši, musily Čechy odváděti dobytek a stříbro. Ibrahim zve Čechy bohatou zemí a Prahu velkým tržištěm. Ale na všem tom leží těžký stín vývozu otroků. Jest známo, že nejen Němci, nýbrž celá západní Evropa a Arabové zvykli Slovana a otroka nazývati jménem stejným. Mravní síly křesťanství samy nestačily, aby tomu zabránily. Otroci byli vyváženi tak dlouho, až se lidé naučili lépe oceňovati lidskou sílu a lépe jí užívati. Teprve ve dvanáctém století vlivem rozmáhajícího se peněžního hospodářství vývoz otroků z našich zemí mizí a přestávají i otroci vůbec. Sice již v desátém století Boleslav I., ne-li

sám sv. Václav, počal raziti stříbrné denáry, ale mince dlouho byla vzácná. Teprve když mince zobecněla, mohlo proniknouti peněžní hospodářství a mohl se projeviti jeho osvobozující vliv. To nestalo se u nás dříve, ale také ne mnohem později, než se evropský západ vymanil z naturálního hospodářství a nastoupil nové dráhy obnoveného obchodu a peněžního hospodářství.

IV. Obnovení obchodu a města.

Hospodářský úpadek, který započal na sklonku doby římské, potrval až do desátého století. Teprve počátek druhého tisíciletí po Kristu přinesl obrat a nový vzestup. Nastalo druhé období středověku s opětným rozvojem obchodu a měst. Arci ještě to byl středověk se středověkými ideály a předsudky. Křesťanství ovládalo všechen duchovní život. Ale jaký to rozdíl! Po staletích, která vyživala náboženské nadšení v aktech milosrdenství a pokory, šikovali se západoevropští národové k smělému podniku boje o Svatou zemi. Výpravy křížové na konci jedenáctého století a ve století dvanáctém dosvědčují probuzenou aktivitu, a táž aktivita se projevuje i na poli hospodářském. Jedno s druhým souvisí. Úpadek západní Evropy byl dovršen, když v sedmém století Arabové ovládli západní část Středozemního moře a odřízli evropské hospodářství od spojení s východem. Výpravy křížové předpokládaly vládu nad mořem. Přeprava bojovníků do Svaté země vyžadovala lodí, lodí bylo třeba, aby křižáci zůstali ve styku s rodnými kraji. Nebylo lodí, pokud nebylo obchodu. Teprve když se po staletích převážně agrárního hospodářství opět rozvíjel obchod, bylo možno pomysliti na výpravy křížové. Ale výpravy, které tak těsně souvisí s počínajícím rozkvětem italských měst, samy také městům těm nesmírně prospěly; obohatily je, utvrdily jejich panství nad mořem

a po přestávce čtyř set let vrátily Evropě vládu nad Středozemním mořem.

Stykem s cizinou se probouzela touha po cizím zboží a podněcovala obchod, s obchodem ožívalo peněžní hospodářství a měnilo ráz všeho života. Život se měnil, duch však nikoli. I v době té jako dříve zůstávala církev nedůvěřivou a nepřátelskou k obchodu a přese všechny proměny vnějšího života zachovával si středověk lásku k ustáleným řádům a nechuť k novotám. Jest-li již třeba něco změniti, nelze-li vystačiti s tím, co jest, tedy jen nic neznámého, alespoň něco, co již bylo. Právě z ducha středověku možno teprve plně oceniti, čím byla tradice antiky. Známou renesanci ve čtrnáctém a patnáctém století předcházelo několik méně známých, ale velmi důležitých renesancí jiných. Kdykoli duchovní bohatství středověku se ukázalo příliš skrovným, sahalo se k odkazu starověku. Jako v oborech teoretického vědění hledali poučení u spisovatelů řeckých a římských, stejně se utíkali k starověkým autoritám, když chtěli poznati svět nebo zlepšiti obdělávání polí a vinic. Mělo proto veliký význam, že pozůstatky starověké kultury nebyly jen v literatuře. V Italii, Španělích, jižní Francii a v Porýní se zachovaly trosky římských měst, které sice uboze živořily, ale stačily příznivější podmínky, aby trosky ty ožily k novému životu. Ještě větší význam mělo, že byla celá oblast, v níž starověká tradice nikdy nebyla přervána. Oblastí tou byla byzantská říše.

Byzanc. Když na konci čtvrtého století se rozpadla říše římská, bylo již patrno, že východní polovina nad západní hospodářsky vyniká. Vyvinutější hospodářství bylo také příčinou, že se říše ve východním Středozemí udržela, zatím co se na západě stala kořistí barbarů. Císařové se mohli brániti, pokud měli prostředky na vydržování vojska, a císařové východořímští je měli,

neboť jejich země skýtaly jim bohatství a císařové dovedli je udržeti ve své moci. I jejich země trpěly nájezdy nepřátel. Slované vnikli na Balkán a od sedmého století ovládli Arabové nejbohatší provincie, Syrii a Egypt. Říše byla okleštěna a ochuzena a v některých krajích se objevovaly zjevy, připomínající velkostatky evropského západu. Ale nikde moc velkostatkářů nevybujela přes míru, neboť trvalo peněžní hospodářství, poddaní odváděli daně a dávky, a císařové mohli vydržovati úředníky a tudíž i vládnouti. Říši východořímské zůstalo to, co bylo základem její síly: obchod a řemesla. Čím více klesal rozsah říše, tím více vynikal její střed a především hlavní město, stará Byzanc, Konstantinopolis, od dob Konstantinových hlavní město císařství, báječný Cařihrad slovanských národů.

Byzantská říše uchovala hospodářský odkaz starověký a dovedla jej obohatiti i o nové prvky. Takovým novým prvkem bylo hedvábnictví. Byly dováženy hedvábné tkaniny z Číny, poněvadž však časem v době válečné dovoz ten býval ohrožen, pokusili se v šestém století císařové byzantští zavésti chov bource do svých zemí. Číňané arci zakázali vývoz vajíček, ale mniši byzantští je tajně ze Střední Asie v duté holi přenesli, a chov bource pak znenáhla v Evropě zdomácněl.

Nejen řecké vlivy, nýbrž i orientální působily v Byzanci. Podobně jako kdysi králové egyptští i císařové byzantští prostřednictvím svých úředníků zasahovali do hospodářského života. Byly velké dílny císařské, a i řemeslníci, kteří pracovali ve svých vlastních dílnách, měli povinnost pro císaře pracovati, a kupci musili poslouchati rozkazů císařských. Císařský eparchos bděl nad cařihradskými řemesly. Zachovala se sbírka předpisů, které byly vydány pro některé živnosti. Kdo chtěl

živnost provozovati, musil zachovávati předpisy. Kdo se provinil, byl živnosti zbaven i citelně trestán. Za účelem dozoru tvořili živnostníci pořádek *(systema)* a kdo chtěl živnost provozovati, musil k pořádku tomu přináležeti. Pořádek byzantský na rozdíl od pořádků pozdějších neměl nijaké samosprávy ani svobody, mezi řemeslníky byli i otroci, a pořádek sloužil jen k tomu, aby dozor nad řemeslníky a vymáhání dávek a povinností bylo účinnější. Byzantský pořádek nebyl ještě cechem, ale byl základem, z něhož se cechy pak v západní Evropě vyvinuly.

Cařihrad, tak výhodně položený mezi dvěma moři a na rozhraní dvou zemědílů, byl na konci prvého tisíciletí největším a vlastně jediným velikým městem v Evropě. Bylo to v tehdejší Evropě jediné veliké středisko obchodu a řemesel. Z řemeslné výroby byla ceněna zvláště řemesla, která hotovila nákladné výrobky: vedle hedvábných látek zlatem protkávané brokáty, bronzy zdobené stříbrem, zlaté šperky zdobené emaily, předměty vyřezávané ze slonoviny, rukopisy zdobené miniaturami a podobné výrobky, které pro svou umělost i v cizině byly hledány. Také v obchodě největší význam mělo zboží vzácné. Arci také potřeby všední: obilí, víno, olej musily býti do Cařihradu dováženy, ale dovoz ten monopolisoval stát, ne proto, aby jako kdysi v Římě lacino zásobil lid, nýbrž aby si na úkor pracovitého ale bezprávného lidu opatřoval snadný zisk. Obilí, které sedláci jako daň odvedli, císařové v Cařihradě prodávali a prodej obilí byl císařskou výsadou, jako byly císařským monopolem nejvzácnější látky. Ani zlata ani šperků nesmělo se ze země vyvážeti. Nevíme, kolik možností za těchto poměrů zbývalo pro soukromý obchod. Z Černomoří dováželi Rusové vosk, med, kožišiny a ovšem i otroky, z východu orientální kupci

přiváželi hedvábí, koření, drogy a nádherné látky, a zboží to bylo z Cařihradu vyváženo dále na západ.

Z Cařihradu vozili tedy vzácné to zboží do západní, střední i severní Evropy. Jedna taková cesta spojovala pobřeží černomořské s mořem Baltským, čety kupců dopravovaly zboží po Dněpru a jiných vodách přes Kyjev do Novgorodu na Ilmeňském jezeře. Druhá cesta vedla Podunajím do střední Evropy, třetí cestou bylo Středozemní moře, a to byla nejdůležitější cesta, neboť moře vždy skytalo nejlepší prostředek pro dopravu. Pokud na konci prvého tisíciletí byl vůbec obchod v Evropě, měl proň Cařihrad ústřední význam a, když na počátku druhého tisíciletí obchod v západní Evropě opět oživl, pomáhaly mu tradice byzantské překonávati počáteční obtíže.

Italie. Bylo proto velikou výhodou, že některé italské krajiny zůstaly v trvalém styku s Byzancí, některé země k ní dlouho náležely, některá města udržovala s ní obchodní styky. Byzantské zřízení nebylo však možno napodobiti ve všem všudy. V Cařihradě hospodářský život řídili císařové a jejich úředníci, v Italii si kupci musili pomoci sami. R. 1085 stáli již v čele města Pisy zvolení úředníci, *consules.* Na konci jedenáctého století byli konsulové-konšelé již v několika městech, ve dvanáctém století zřízení to zobecnělo. Obyvatelé měst dosáhli toho, že si mohli zvoliti úředníky, kteří je soudili, vedli správu města, rozhodovali o společných výdajích i o způsobu, jak výdaje uhraditi. Jméno *consules* připomínalo ústavu římskou, a vskutku ve hnutí, které zachvátilo vlašské obce od jedenáctého do třináctého století, ožilo něco z republikánského ducha starověku. Ožila láska k svobodě a města odhodlaně si ji hájila. Některé obce, především Benátky, si osvojily postavení neodvislých republik, jiné zápasem proti císaři nebo zavázavše se k poplat-

kům, získaly samosprávu uvnitř. Vytrvalé úsilí italských měst způsobilo, že na evropském západě (na rozdíl od říše byzantské a zemí východních) počali považovati svobodu za nutný přívlastek města. Kdo jako obyvatel patřil k městu, byl již tím člověkem svobodným, jako byl člověkem nevolným, kdo seděl na půdě panské. Po staletích středověku, která znala jen poddanství, od jedenáctého století ožívá opět svoboda a se svobodou ony vlastnosti, kterým se dařiti může jen na půdě svobody.

Samostatnost, která byla původně východiskem z nouze, stala se zdrojem síly. Probouzela se podnikavost. Vynikaly jí zvláště Benátky, které položeny jsouce na chudých ostrůvcích v laguně, od počátku byly nuceny v obchodě hledati svou obživu. Již v devátém a desátém století se pokoušely Benátky a Amalfi navázati přímé styky s orientem. Ale tyto pokusy neměly tenkráte úspěchu a obchodní moc vlašských měst až do jedenáctého století byla malá. Teprve za výprav křížových se rozvinula a pak arci vyrostla velmi rychle. R. 1204 křižáci Cařihradu dobyli a o země říše byzantské se rozdělili. Cařihrad se sice po čase zbavil cizího panství, ale nikdy se již nepovznesl k někdejší hospodářské moci. Vlašská města nastoupila jeho dědictví.

Arci každé z nich bylo by toužilo přisvojiti si dědictví celé. Vedle Amalfi a Benátek, které první počaly obchodovati, vystupují za výprav křížových Janov a Pisa. Nastalo vzájemné závodění a zápasy. R. 1135 vyloupili Pisánci město Amalfi a zničili jeho loďstvo, r. 1290 zničili Janované přístav Pisy a zasypali ústí řeky Arna. Již dříve započalo a po staletí trvalo soupeření mezi Janovem a Benátkami, ale tento boj nepřinesl žádného trvalého rozhodnutí. Obě města, Benátky i Janov, získala za výprav křížových opěrné

body v Syrii, obě se obohatila na počátku 13. století při dělení říše byzantské, obě si uhájila podíl na dovozu koření a jiného orientálního zboží, jehož obliba na západě stále rostla. Z obchodu toho plynulo úžasné bohatství, které umožnilo, že Janované záhy slynuli jako peněžníci. Benátky mohly se zváti „druhou Byzancí", neboť čilý obchodní ruch dal podnět i k rozvoji řemesel. Benátčané vynikali pracemi ze dřeva a kovu, z hlíny, výrobou umělého skla a mýdla. Lodi, které dovážely k nim zboží orientální, nevracely se prázdné. Vyvážely do orientu otroky, které Benátčané hlavně z Černomoří dovezli, odvážely dříví a železo dovezené z Alp, odvážely tovary benátské a pak i tovary cizí. V Benátkách byl velký kupecký dům (*fondaco*), kam němečtí kupci zajížděli, skládali své zboží a nakupovali od Benátčanů. Obchodní ruch, který obohacoval Benátky, vyzařoval z nich i dále do nitrozemí Italie a střední Evropy. Milán a Pavia v severní Italii se povznesly. Lucca slynula hedvábnými látkami, brokáty a zlatým a stříbrným zbožím. Florencie vynikla soukenictvím a také hedvábnictvím tou měrou, že sukna florentská byla s úspěchem vyvážena do vzdálených krajin a město, třebaže neleží při moři, v patnáctém století samo počalo provozovati zámořský obchod, soutěžilo s Benátkami a Janovem. Na východním pobřeží Adriatického moře pod italským vlivem rozkvetl slovanský Dubrovník.

Stejně jako ve starověku, rozvoj obchodu dával vznik živnosti penězoměnců a vedl k transakcím peněžním. Starověký *trapezita* ožil v italském *bankéři.* Marně setrvávala církev při nauce o neplodnosti peněz, kdyžtě každý viděl, jaký význam mají peníze při obchodním podnikání. Církevní zákaz lichvy dal se obejíti: nebyl požadován úrok, nýbrž náhrada za škodu, kterou dlužník věřiteli způsobil tím, že mu včas půjčky

nesplatil. Neplatili úroku z půjčky hypotekární, nýbrž majitel domu dostal peníze a zavázal se za to platiti roční plat „věčně“ nebo aspoň do života toho, kdo peníze poskytl. Ale vše to bylo příliš těžkopádné pro rozmach vlašského obchodu. Kdežto u nás a jinde ve střední a východní Evropě půjčování peněz až do konce středověku bylo zcela v rukou Židů, v italských městech byli peněžníci, kteří, nedbajíce církevních zákazů a pohrdajíce církevními tresty, půjčovali na úrok. Úrok byl vysoký. Bylo placeno zpravidla 25 procent do roka, ale byl to úrok přece jen méně tíživý než židovská lichva u nás, kde z kopy grošů bývalo placeno týdně půl groše nebo groš, což jest do roka 43 nebo až 86 procent. Z Italie vlašští bankéři přicházeli i do Francie, Nizozemí, Anglie a západního Německa. Říkalo se jim *lombardi* podle jejich severoitalské vlasti. Posud se zachoval zvyk nazývati *lombardem* půjčování na movité zástavy. Vedle peněžního obchodu lombardi poskytovali záhy půjčky panovníkům, a i církev, přes svůj zásadní odpor, pak užívala jejich služeb. Živnost bankéřská byla velmi riskantní. Ze 103 bank, které ve čtrnáctém století byly v Benátkách, prý 96 zastavilo platy, „zlomila se jejich stolice“, učinily *bankrot*. Teprve roku 1407 sestoupili se věřitelé města Janova a přijavše v zástavu důchody města a jeho osady, utvořili banku sv. Jiří (Casa di s. Giorgio), kterážto prvá veřejná banka zachovala se po celá staletí a poskytla svou organisací vzor, podle něhož v pozdějších dobách zřízeny byly banky jiné. Z Italie se učily peněžnictví ostatní země evropské.

Vedle měst italských záhy také některé přístavy francouzské, zejména Marseille, a ve Španělsku Barcelona účastnily se námořního obchodu. Z Italie a od Středozemního moře pronikal obchodní ruch dále. K severu přes Alpy vedly obchodní cesty. Na počátku

třináctého století počalo se jezditi přes Gothard, když tu zřízen byl první a na dlouhou dobu jediný visutý řetězový most. Ve Francii skýtala Rhona příhodnou cestu pro dopravu na sever, z Rhony šířil se obchodní ruch na ostatní řeky francouzské, z Alp k Rýnu a do Podunají. Lyon, Beaucaire v jižní Francii, Ženeva, Paříž na Seině, Štrasburk, Cáchy, Kolín nad Rýnem, Mohuč, Frankfurt, Ulm, Augšpurk, Řezno, Vídeň, od čtrnáctého století i Norimberk, se staly důležitými městy a obchodními středisky. Hlavní směr obchodu bral se podél Rýna na sever, v Nizozemí dostihoval moře a potkával se s jiným obchodním proudem, který od západu k východu spojoval břehy Severního a Baltského moře. Nizozemí, zvláště jižní jeho část, nynější Belgie, bylo tudíž záhy neobyčejně důležitým ohniskem obchodu.

Nizozemí. I v Nizozemí měl obchod staré základy. V době karolinské, kdy téměř nikde nebylo obchodu, hotovili v nizozemských Flandřích sukna, která frísské lodi mohly do ciziny rozvážeti. Vše to zničily normanské vpády, ale příznivá poloha při ústí velikých řek způsobila, že dříve než jinde došlo k obnově. V jedenáctém století vyváželi opět z Flander sukna, a ve století dvanáctém a třináctém soukenictví ještě více vyniklo i co do rozsahu výroby i co do jakosti výrobků. Douai slynulo šarlatem, Arras lehkým suknem a Ypry, Brugy, Gent vyvážely vzácná sukna. Z Flander pronikla výroba vzácných suken i do sousedních měst brabantských, Bruselu, Lovaně a Malines. Sukna ta byla vyvážena po celé západní a střední Evropě a stala se tam vedle koření nejhledanějším zbožím obchodním. I u nás od konce třináctého století byla pro přepychový oděv kupována sukna flanderská, až v druhé polovině čtrnáctého století, kdy se vévodou

brabantským stal bratr Karla IV. vévoda Václav, vystřídala je sukna brabantská.

Obliba flanderských a brabantských suken se zakládala na jejich nádherných barvách a znamenité jakosti tkaniny. Vynikající jakost ta umožněna byla dobrou vlnou i dokonalým zpracováním. Dobrou vlnu dodávala pastviska přímořská, ale kupci flanderští záhy poznali, že vlna z ciziny dovezená dává sukno ještě lepší. I počali vlnu dovážeti z Anglie a ze Španělska a jižní Francie. Nejlepší vlnu dodávala Anglie, některé anglické statky se pak specialisovaly na chov ovcí, a clo z vyvážené vlny bylo znamenitým důchodem anglického krále. Z Doveru a Londýna, kde byly hlavní sklady vlny, vožena byla vlna do Brug a později část také do brabantských Antverp a odtud do jednotlivých středisk soukenictví. Tam podobně jako ve vlašské Florencii zvláštní řemeslníci vlnu čistili, česali, spřádali přízi, tkali sukno, valchovali, barvili a hotové sukno stříhali. Mnoho rukou dělilo se o výrobu, a tato dělba práce umožňovala, že do prodeje dán byl výrobek, kterému se ani zdaleka nemohly rovnati po domácku utkané látky ani řemeslné výrobky jiných měst, kde jediný řemeslník sám konal všechny práce. K dokonalosti výrobků přispívalo i to, že na výrobu bylo přísně dozíráno. S počátku textilní řemeslníci byli přímo podřízeni dozoru kupecké *gildy* a byli na kupcích hospodářsky i právně závislí. Ve městech flanderských a podobně i ve Florencii byly již tenkráte poměry, které připomínají stav, jaký jinde zobecněl až s rozvojem moderního průmyslu. Sociální poměry těchto řemeslníků byly tím horší, že i správa města byla v rukou kupců a že hrabě flanderský takřka nezasahoval do poměrů městských. Svoboda městská byla tu jako jinde zprvu jen svobodou panující vrstvy městského patriciátu. Ve čtrnáctém století vzplanuly

ve Florencii a v městech flanderských krvavé sociální zápasy. Někdy triumfoval rudý prapor flanderských tkalců, ale konec konců vítězství zůstalo kupcům. Řemeslníci ani si nemohli kupovati drahé suroviny ani nemohli výrobků prodávati spotřebiteli a nemohli se tudíž vyprostiti z hospodářské závislosti, která vyplývala z povahy vývozního řemesla. Ve Florencii a ve Flandřích řemesla se měnila *v domácí průmysl.*

Champagne. Výhodná poloha a rozvoj řemesel způsobily, že vedle Italie Flandry byly největším střediskem obchodu. Záhy obě tyto obchodní země vstoupily ve styk. Již v jedenáctém století přicházeli kupci vlašští do Flander, ale pak od poloviny dvanáctého století se s kupci flámskými zpravidla potkávali na polou cestě v hrabství Champagni. Na trzích čtyř šampaňských měst: Troyes, Brie, Bar-sur-Aube a Lagny-sur-Marne — bylo tam šest trhů v různých dobách ročních, ježto v Troyes a Brie se konaly trhy do roka dvakrát — prodávalo se koření dovezené z Italie, sukna flanderská a brabantská, plátno dovezené z Německa i severské kožišiny. Kupci z různých končin Evropy až ze Španěl a Anglie se tam dostavovali, obchodovali a vyrovnávali si navzájem své pohledávky. S rozvojem obchodu ožily starověké zkušenosti. Stalo se opět zvykem, že kupec skládal peníze u peněžníka a dával si z nich po částech vypláceti nebo dával vypláceti třetí osobě. Tyto směnky bývaly nejčastěji splatny o trzích šampaňských, takže trhy ty měly pro tehdejší obchod význam ústřední. Jejich sláva trvala až do konce třináctého století, pak vlašští kupci poznali, že jest pro ně výhodnější jezditi až do Flander přímo. Janov a, následujíce jeho příkladu, Benátky zařídily přímé plavby průlivem Gibraltarským kolem Španěl a podél francouzského pobřeží do Brug a Antverp. Od té doby rychle upadaly trhy

v Champagni, Brugy se staly středem mezinárodního obchodu. V Brugách scházeli se kupci ze všech zemí evropských. Na tržišti, kde se shromažďovali, stál starý patricijský dům se znakem tří měšců (ter buerse). Podle toho bylo shromaždiště přezváno *Bursou*, a poněvadž v Brugách bylo nejdůležitější shromaždiště kupců, stalo se v novější době zvykem i v jiných městech střediska obchodu nazývati bursami.

Zvláštním vývojem v téže době, kdy obchodní význam jižního Nizozemí tak velice stoupl, plavba Nizozemců téměř ustala. V jedenáctém století lodi flanderské zajížděly do Anglie a dále až do Baltského moře. V dobách pozdějších měšťané brugští nezajížděli za zbožím do dalekých krajin, vyčkávali, že cizinci přijdou, a cizinci přicházeli pro sukna i pro jiné zboží, neboť se jím snadno v Brugách mohli zásobovati. Nebylo tu překážek jako v Cařihradě nebo Benátkách. Cizinci, pokud nechtěli v drobném zboží rozprodávati, mohli svobodně ve městě obchodovati. Přízeň, kterou flanderská hrabata projevovala k cizincům, s příhodnou polohou země a řemeslnou zručností obyvatelů učinily Brugy hlavním střediskem obchodu na sever od Alp.

Hansa. Až do Flander zajížděly tedy od počátku čtrnáctého století lodi vlašské, dále k severu a východu obchod byl v rukou Němců. Německé lodi zprostředkovaly pak vývoz anglické vlny a i obilí, které bylo z Anglie dlouho vyváženo, vozily je do Flander ale i do Francie. Přivážely obilí z Dánska, Švédska, z Pomořan, Branibor a Prus, přivážely sledě a sušené tresky. Do Nizozemí, kde bylo lesa málo, vozily dříví, dřevěné uhlí, dehet, med a vosk, barvivo, sůl, z jižní Francie a Španěl vozily víno, z německých měst pivo, z Pobaltí jantar, ze Skandinavie železo. U srovnání s obchodem velkých měst vlašských byl to skromnější podíl na evropském obchodu a

o tento podíl dělil se veliký počet měst při obou mořích, Brémy a Hamburk při moři Severním, Lubek, Rostoky, Wismar, Štralsund při moři Baltském, pak města v Prusích a ještě dále v Livonsku. Byla to tedy, mimo Lubek, města malá a ani Lubek nemohl se bohatstvím rovnati Janovu nebo Benátkám. Ale města ta nevystupovala jednotlivě. Aby uhájila se v cizině a snáze chránila si bezpečnost a vymáhala výhody pro svůj obchod, vystupovala německá přímořská města sjednoceně. Kdežto vlašská města se vyčerpávala nekonečnými válkami, utvořila německá města ve čtrnáctém století spolek *hansu* a ke spolku tomu vedle měst přímořských přistoupil i Kolín nad Rýnem, Magdeburk na Labi, Frankfurt, Vratislav při Odře a jiná města. V době svého největšího rozvoje čítala hansa sedmdesát údů a měla své kontory v Novgorodě, v Londýně, Brugách a Bergenu a mnohé faktorie menší ve Skandinavii a jinde.

Středověká města a obchod. Tak po celé Evropě rozvíjel se obchod. Na příhodných místech usazovali se kupci a vznikala města. Do některých míst přišli kupci sami, jinam zavolali je panovníci, neboť poznali, že z bohatství kupců i sami mohou těžiti. Tak zakládali města králové čeští i uherští i polští a, poněvadž nebylo domorodých kupců, volali kolonisty z ciziny, do slovanských zemí měšťany německé. Dávali starým osadám městské svobody nebo zakládali osady nové. Měšťané žádali samosprávu, právo, aby byli souzeni a spravováni podle městského práva a od úředníků, které by si sami zvolili nebo které by alespoň vrchnost vybrala z jejich řad. Někde města žádala ještě více, ale to, co se podařilo městům italským, nepodařilo se městům v ostatních krajinách evropských. Tu vrchnost, která město chránila, osobovala si nad ním i nejvyšší moc. Ostatně osud měst v různých zemích nebyl

stejný: Slabá ústřední moc ponechávala německým říšským městům úplnou téměř nezávislost. V Anglii samostatnost měst byla menší, ale města se domohla alespoň zastoupení v parlamentě a tím i vlivu na veřejné záležitosti. Ve Francii však královská moc byla silná, ovládala města i hospodářský život v městech. Příklad francouzský působil i na politiku českého krále.

Jako různé bylo právní postavení měst, tak rozdílné byly i jejich hospodářské poměry. Některá města bohatla obchodem do vzdálených krajin a získala i výsadu, že nikdo jim nesmí do obchodu toho zasahovati. Když v Cařihradě cizí kupci nesměli obchodovati navzájem, když podobná omezení zavedli v Benátkách, proč by nebyli si vyžádali v Kolíně n. R., ve Vídni nebo v Praze právo skladu, totiž výsadu, že cizí kupci, kteří zboží do města dovezou, musí je složiti a prodati, takže další obchod vyhrazen byl jen kupcům domácím. Konservatism středověký vedl pak k tomu, že takové právo jednou získané bylo zachováváno a takto sotva se rozvíjejícímu obchodu byly stavěny v cestu nové a nové překážky. Panovníci, šlechta i vrchnosti duchovní, jejichž územím se kupci ubírali, zřizovali mýta a cla a požadovali od kupců dávky za ochranu, která arci mnohdy nestačila na to, aby kupce ochránila před loupežníky. Na Rýně na konci čtrnáctého věku bylo zboží vyclíváno čtyřiašedesátkrát, na Labi třicetpětkrát, na Dunaji jen v Dol. Rakousích bylo prý 77 celních stanic. Vše to zdražovalo nesmírně zboží. Kupec mohl dovážeti jen vzácné zboží a kupovati mohli jen lidé bohatí, hlavně šlechta a duchovenstvo, vrstvy, které z poddanských dávek bez práce měly peněz dostatek. Na silnicích nebylo lépe. Kupci musili daleko zajížděti, aby se dostali k mostu přes řeku: most přes Dunaj byl v Řezně, most přes Vltavu byl v Praze, a jen pomalu mostů přibývalo. Často

cesty oklikou zaváděly, aby nebylo porušeno právo skladu některého města. K tomu cesty byly špatné, jen prostě ve hlíně vyšlapané jako polní cesty za našich časů, a ještě horší. Vůz na takové cestě se jen pomalu pohyboval. Vůz s nákladem $1^1/_2$ až 2 tun býval tažen pěti až šesti páry volů a urazil za den pět až sedm mil. Nesmírně výhodná u srovnání s tím byla doprava na moři, kde loď ve čtrnáctém století pojala až 250 tun i více a urazila za den 20 až i 32 míle. Zatím co námořní města obchodovala se vzdálenými krajinami, město vnitrozemské, nebylo-li zvlášť výhodně položeno, bylo odkázáno na užší hospodářský okruh. Základem jeho blahobytu bývalo právo trhu, to jest svoboda, že v stanovenou dobu každý smí tam svobodně zboží dovézti a svobodně tam prodávati. Ještě důležitější bylo právo míle, které zaručovalo, že v okruhu míle kolem města nikdo nesmí provozovati řemesla. Středověká města byla především privilegovanými sídly obchodu a řemesel.

Řemesla. Chráněna jsouce výsadami města, vzmáhala se řemesla, a prospívalo i to, že řemesla podrobena byla dozoru úřadů městských. V západoevropských městech od počátku zřízeny byly *pořádky* a z pořádků se časem vyvíjely *cechy*. V křesťanském prostředí bylo přirozeno, že členové pořádku konali společné bohoslužby, měli oltář v kostele a uctívali společně svého patrona a pečovali o pohřby svých soudruhů. Nebránilo se, aby pořádek založil *bratrstvo* k zbožným účelům a k vzájemné podpoře. Bylo pak přirozeno, že členové pořádku, scházejíce se, uvědomovali si své společné zájmy a uvažovali o tom, jak si pomoci k lepšímu živobytí. V ovzduší vázaného hospodářství středověkého i řemeslníkům nejlepší ochranou zdál se monopol a omezení soutěže. Proto bránili překupování řemeslných výrobků, tak aby ře-

meslník prodával přímo spotřebiteli. Jen mistr směl prodávati řemeslné výrobky, ostatní řemeslníci musili sloužiti u mistra jako učedníci a tovaryši. Aby se z tovaryše stal mistr, bylo třeba mnohde složiti zkoušku, mnohde zaplatiti i poplatek, z něhož jen synům nebo zeťům mistrů bylo slevováno. Někde vůbec počet mistrů byl omezen. Bylo stanoveno, kolik tovaryšů smí mistr držeti, kolik vůbec vyrobiti. Mistrovský kus, jenž byl vyžadován od nastávajícího mistra, chránil řemeslo od mistrů neschopných, a i předepsaný vandr, povinné cestování, při němž tovaryš musil poznati poměry v jiných městech, bylo opatření užitečné. Ale monopolistické tendence, které vylučovaly schopné, pokud byli chudí, a nedovolovaly, aby podnikavost schopných se rozvinula, bránily dalšímu rozvoji.

Monopolistické tendence řemeslníků narážely na odpor, zvláště když po velikém moru („*černé smrti*") uprostřed čtrnáctého století nastal nedostatek řemeslníků a tím i zdražení řemeslných výrobků. Tenkráte i u nás monopol řemeslníků byl potlačován. Hned na počátku vývoje měst objevuje se rozpor mezi zájmem řemeslníků a zájmem celku, rozpor, který v obměněné podobě vrací se v dobách pozdějších. Ve středověku v různých zemích řešili jej různě. Čím větší byl obchod, tím slabší byla posice řemeslníků, a proto se ani ve flanderských ani v italských městech nedařilo monopolistickému úsilí řemeslníků, ve Francii opět bránila snahám řemeslníků silná moc královská. Nejvíce úspěchů řemeslníci měli v německých městech, tam dosáhli toho, že sami rozhodovali téměř svobodně o věcech svých, někde řemesla společně vládla i městu, a pořádky, vybavené samosprávou a politickými právy, staly se v užším slova toho smyslu *cechy*.

Veškeren hospodářský život středověkých měst byl založen na privilegiích. Obyvatelé venkova nesměli

soutěžiti se živnostmi městskými, ale za újmu tu skýtalo město náhradu. Městský trh dával lepší možnost zpeněžiti výtěžek hospodářství. Mezi městem a jeho okolím vyvíjel se úzký hospodářský vztah: venkov dodával potraviny a suroviny a opatřoval si tovary a cizí zboží. Na venkově nevyráběli již všeho, čeho potřebovali; naučili se kupovati i vyráběti na prodej. *Domovní hospodářství* staršího středověku bylo vystřídáno hospodářstvím směnným, jehož středem bylo město a které proto nazývati lze *hospodářstvím městským.*

Venkov. Měšťané vůči okolí svému byli živlem privilegovaným a žárlivě si svá privilegia střehli, a přece vznik měst byl i pro venkov opravdovým dobrodiním. Možnost odbytu působila prospěšně na rolnictví. Rozsah orné půdy, který od konce starověku se nezvětšil, od jedenáctého století opět rostl. Vysušovány byly bažiny, mýceny byly lesy. Flandry, které byly nejobchodnějším krajem na sever Alp, daly příklad i intensivnějšího zemědělství. Odtud byli povoláni kolonisté, aby odvodnili severoněmecká blata, a pak již proud takto započatý pokračoval dále. Sedláci ze středního Německa i Jihoněmci odcházeli dále na východ, mýtili lesy a zakládali nové osady. Ještě před německou kolonisací městskou započala v západoslovanských zemích a v Uhrách kolonisace selská. Panovníci volali kolonisty, neboť přičinlivost kolonistů obohacovala panovníka o to, oč více bylo možno platiti z rolí, než vynášelo primitivní hospodářství lesní. Ve dvanáctém století bylo kolonisováno Meklenbursko, ve 12. a 13. stol. Branibory, Míšeň, Durynsko, Čechy a Tyroly, ve 13. stol. Pomořany, ve 13. a 14. také Poznaňsko a Slezsko. Rostl nejen rozsah orné půdy, zároveň zdokonalovalo se i zemědělství. Letopisec alsaský z konce třináctého

století vypravuje, že v Alsasku dříve znali jen slepice malé a že teprve za jeho doby se do země dostaly slepice vousaté, hřebenaté, bez ocasů, slepice velké s žlutýma nohama. Dříve znali jen holuby obyčejné, za jeho doby teprve objevili se v zemi řečtí holubi s opeřenýma nohama, a kterýsi kněz ze zámoří přinesl bažanty. A ještě jiné druhy živočichů, stromů, rostlin a zelenin byly ve třináctém století po prvé do země uvedeny. Od dvanáctého století šířilo se v Porýní a Podunají vinařství. Proud kolonistů a hojnost obchodních styků působily, že pokroky zemědělské přecházely ze země do země daleko rychleji než ve středověku starším. S pokroky v zemědělství přicházelo tenkráte i lepší postavení selského lidu.

Vnikající peněžní hospodářství přinášelo z měst i na venkov jakési uvolnění. Nebylo již třeba, aby vrchnost na místě spotřebovávala výtěžek svého hospodářství. Šlechtici mohli opustiti své statky, mohli v cizině žíti podle rytířské záliby své doby a tam konsumovati výtěžek svého majetku. Opouštěli tedy své statky, rušili vlastní hospodářství a statky své celé nebo po částech dávali v nájem sedlákům. Když přestaly panské dvory, nebylo třeba roboty a, když vrchnost byla vzdálena, vzdávala se ochotně i práv nad svými poddanými.

Naturální povinnosti byly proměňovány v dávky peněžité. Dříve nevolník pánu robotoval, musil zdarma pracovati na polích pánových a zdarma pomáhati při stavbě pánova hradu; musil hostiti pána a jeho družinu, zavítali-li do jeho domu; musil hnojiti hnojem svého dobytka polnosti pánovy. Osobou i majetkem nevolník závisel na pánovi. Umřel-li, propadal pánovi jeho majetek. Časem toto právo *odúmrti* bylo zmírněno, majetek připadl synům, ale ti musili odevzdati pánovi nejlepší kus dobytka nebo nejlepší oděv zemře-

lého. Pán měl i právo na osoby svých nevolníků a jejich dětí. Povinnosti nevolníkovy ve starším středověku byly tedy četné a nebyly přesně stanoveny. Vše záleželo hlavně na dobré či zlé vůli pánově. Ve třináctém století a, v pokročilejších zemích již ve dvanáctém století, všechny tyto povinnosti jsou proměňovány v peněžité dávky a zároveň byl rozsah poddanských dávek a povinností i přesněji stanoven. Tato proměna naturálních povinností v peněžitý úrok měla veliký význam. V Anglii usedlosti, z kterých se úročilo penězi, sluly potom svobodnými, kdežto usedlosti, ze kterých se robotovalo, nazývány byly nesvobodnými. Podobná proměna udála se ve dvanáctém století ve Flandřích a tamodtud se lepší „flámské" právo šířilo do zemí německých. S německými kolonisty vnikalo lepší „německé" právo do slovanských zemí, arci naturální dávky a roboty zůstávaly, jako zůstaly v zaostalejších krajích jihoněmeckých. U nás ve dvanáctém století mizejí poslední stopy otroctví, otroky vystřídali úročníci, jichž postavení však bylo zprvu velmi špatné. Sedlák podle českého práva hospodařil na své roli jen tak dlouho, pokud jej pán tam nechal. Teprve kolonista na německém (purkrechtním) právu měl zajištěno dědičné užívání. Složiv zákup, zakoupil se v dědičný nájem svého lánu a pán, jemuž zůstalo vlastnictví půdy i budov, nesměl jej bez řádného důvodu lánu zbaviti, a i syn po otci měl za stejných podmínek usedlosti užívati. Na konci čtrnáctého století jest vykupováno i právo odúmrti. Ještě dále pokročil vývoj v okolí velkých měst italských. Florencie a jiné italské obce výslovně zrušily tělesné poddanství, právo odúmrti, roboty, pokuty a jiná vrchnostenská práva. Vývoj dospěl tak daleko, že v Lombardii a Toskáně ve čtrnáctém a patnáctém století sedláci byli osobně svobodni a svobodně se dohodovali s vlastníky půdy.

Svobodný nájem nastoupil na místo vrchnostenského zřízení a stalo se zvykem, že sedlák odváděl vlastníku půdy polovinu úrody. Ve čtrnáctém století roboty i ve Francii i v Anglii zmizely téměř vůbec. Přesto ani tam nesmíme si postavení selského lidu představovati v barvách příliš světlých. V letech 1323 až 1328 ve Flandřích, 1358 ve Francii, 1381 v Anglii propukla v krvavých povstáních nespokojenost sedláků a při té příležitosti se objevilo, že bylo k nespokojenosti mnoho důvodů. Ale to nesmí nás zmýliti. Postavení sedláků na evropském západě bylo daleko svobodnější než jinde, a tato větší svoboda umožnila rychlejší rozvoj kultury i hospodářství, kterými pak tyto země předešly ostatní Evropu.

S množícími se peněžitými dávkami na venkově, s rozvojem obchodu ve městech množil se oběh i potřeba mince. Vedle stříbrných mincí středověkých objevily se opět mince zlaté. Uprostřed dvanáctého století počali je raziti v Janově, sto let nato (1252) razili ve Florencii zlaté floriny a brzy nato (1284) počal dože benátský raziti zlaté dukáty neboli zechiny. Rostla potřeba drahého kovu a tím i význam zemí, v nichž drahý kov byl nalézán. Ve třináctém století byla západní Evropa již vyčerpána, jenom ložiska středoevropská poskytovala hojnějšího výtěžku. Zlata skýtaly Uhry, stříbra vedle Saska nejvíce země české.

Naše země. Horní bohatství, kterým Čechy od pravěku se vyznačovaly, právě tenkráte neslo přebohatou úrodu. Nově objevovaná ložiska i vyspělejší způsob těžení dávaly od třináctého století nevídaný výtěžek. Jihlava a pak Kutná Hora byla místa evropské proslulosti. Bohatství plynoucí z hor dodávalo důležitosti království i povznášelo krále. Od třináctého století náležel český král mezi nejmocnější panovníky evropské a české království mezi nejpokro-

čilejší země. Nejen kulturou, nýbrž i hospodářsky vynikaly Čechy a Morava a dříve než sousední kraje středoevropské přijímaly pokročilejší řády jižní a západní Evropy. Pražské groše byly ve střední Evropě prvou trvalou mincí a král Jan první na severu Alp začal vybíjeti zlatou minci. Králové čeští z rodu lucemburského starali se také o to, aby do Čech obrátili část velkého evropského obchodu. Karel IV. pokusil se, arci marně, pohnouti Benátčany, aby místo po Rýně vozili své zboží do Flander po Vltavě a Labi. S větším zdarem snažili se Karel IV. i otec jeho král Jan, aby obchod, který do té doby Podunajím proudil k Vídni, převedli na severnější směr. Dosáhli toho, že na konci 14. století Norimberk, Praha, Brno, Bratislava byly etapami velkého západo-východního obchodu. Ve čtrnáctém století počíná již v Čechách výroba skla, a svobody, které Karel IV. viničníkům udělil, způsobily, že od poloviny 14. věku rozsah vinic v Čechách rychle stoupal. V době Karlově i následující době Václavově vyvrcholil hospodářský vzestup, který v českých zemích patrný jest ve středověku. Pokroky, které byly vykonány, byly arci z velké části zásluhou cizinců: Vlachů a nejvíce Němců. Ale český živel dovedl podivuhodně rychle osvojovati si pokročilejší řády a pokračovati v díle od cizinců započatém. Již ve čtrnáctém století i český selský lid dosáhl lepšího práva německého a v téže době rozmáhá se český živel i ve městech, němečtí měšťané podléhají asimilačnímu vlivu českého okolí. Tento vývoj, tak šťastně odlišný od sousední Lužice, Slezska i od jiných zemí slovanských, dospívá svého cíle na počátku 15. století: za husitské revoluce byly zbytky německého patriciátu vypuzeny z českých měst.

Náboženská revoluce husitská byla epochou i ve vývoji českého hospodářství. Nové učení docházelo

ohlasu nejvíce u drobného lidu ve městech a u sedláků a nižší šlechty na venkově. Není proto divu, že vedle nadšení náboženského a národního vybíjí se v husitských bouřích i sociální napětí doby předcházející. Po odchodu německého patriciátu zrušila husitská Praha platy, kterými domy a nemovitosti městské byly zatíženy, a provedla tak ojedinělé v té době osvobození městské půdy. I na venkově došlo k velikému majetkovému přesunu, velká část statků církevních dostala se do rukou světských. Srovnáme-li další vývoj Čech a vývoj Moravy, národní poměry v českých a moravských městech, moc církve v obou zemích, poznáme snadno, jak veliký vliv na další vývoj v Čechách mělo husitství. Ale husitské bouře, stejně jako po stránce národní přinesly prospěch, na rozvoj hospodářství působily neblaze. Každá válka ničí hospodářské statky, tím zhoubnější byla válka, kterou jediný národ vedl proti všemu křesťanstvu. K přímým následkům války se přidružil odpor proti stykům s kacíři. Obchod poklesl tím spíše, že i na české straně nebyla nálada pro obchodní styky příznivá. Velký obchod opět míjel naše země, a Lipsko stejně jako přijalo oposici z pražské university, vystřídalo Prahu i v obchodě, stalo se tím, čím se Praha měla státi, hlavním tržištěm střední Evropy.

Ale vše to nestačilo k tomu, aby Čechy byly trvale vyřazeny z mezinárodního hospodářství. Přirozené bohatství naší země nebylo vyčerpáno a nepřestávalo vábiti dychtivé zraky cizinců. Teprve příliv drahých kovů ze zámoří a znehodnocení stříbra zbavilo naše země onoho významu, který měly ve středověké Evropě. To se stalo v šestnáctém století, a příčinou toho byly události, které zároveň způsobily proměnu všeho evropského hospodářství.

V. Zámořský obchod a počátky kapitalismu.

Hospodářství pozdního středověku mělo s antikou jeden společný znak: Středozemní moře bylo alespoň pro Evropu hospodářským středem světa. Na jeho březích byly nejbohatší přístavy a na jeho vodách největší a nejdůležitější obchodní ruch. Do této po tisíciletí ustálené soustavy přineslo patnácté století prvý průlom. R. 1457 zmocnili se Turci Cařihradu, a jejich rostoucí moc již předtím i potom ztěžovala vlašským kupcům obchod s východem. Ale za tuto újmu si křesťanský svět hledal již náhradu jinde. Na Pyrenejském poloostrově vyrostla pokolení odvážných mužů, která, osvobodivše se z moci Maurů, se chystala k dalším výbojům. Objevil se plán, velkolepý i fantastický ve svých počátcích. Věděli, že koření, které evropští kupci kupují v Egyptě, v Syrii nebo v Černomoří, jest tam dováženo z Indie, a že Arabové a Turci v obchodu tom jsou jen prostředníky. I pojali úmysl vyrvati výnosný obchod ten z rukou nevěřících a vstoupiti v přímý styk s Indií. Teoreticky zdálo se to sice možným, ale svrchovaně obtížným. Na základě starověkých spisů počali věřiti, že země má podobu koule a že jediný oceán obklopuje všechny pevniny, a že tudíž je možno po moři — ať směrem jižním kolem Afriky, ať směrem západním přes oceán — dostati se do Indie. Ale starověké zprávy zároveň učily, že země jest na jihu žhavá a neobydlitelná. Plavci v patnáctém století měli dobré lodi a dovedli

pomocí magnetické střelky určovati směr plavby. Obraznost však vybájila množství příšerných nebezpečenství, která hrozila tomu, kdo by zanechal bezpecné plavby podél pobřeží a pustil se na širé moře. Tak jen znenáhla překonáván byl strach z neznáma.

Portugalci. Portugalskému princi Jindřichovi se podařilo získati několik neohrožených námořníků. Měli proniknouti na jih podél západního pobřeží afrického. R. 1419 započaly plavby, ale trvalo dlouho, než se plavci dostali kolem pustého pobřeží saharského. Když r. 1441 pronikli až k Bílému (Blanco) a r. 1445 k Zelenému předhoří, bylo dokázáno, že i v tropickém páse obývají lidé, že možno tam získati otroky a že lze i v těch končinách navázati obchodní styky. Po smrti prince Jindřicha sami králové portugalští pokračovali v jeho díle. Trvalo přesto ještě čtyřicet let, než Bartoloměj Diaz r. 1486 pronikl k jižnímu cípu Afriky a obeplul předhoří, které nazváno bylo mysem Dobré naděje, protože bylo možno doufati, že není již vzdálen konečný cíl tolika pokusů. R. 1497 vyplul z Lisabonu Vasco de Gama, obeplul mys Dobré naděje a, drže se východního pobřeží afrického, dostal se počátkem r. 1498 v Mozambiku do končin, ze kterých arabští kupci provozovali obchod s Indií. Z Melindy lodivod za příznivého jihozápadního větru ukázal cestu do indického města Kalikutu, které bylo od čtrnáctého století hlavním tržištěm koření. Po dlouhé době pokusů stanuli tedy Portugalci u cíle svých snah a poznali, že úspěch byl hoden všech obětí.

V Indii bylo možno lacino si opatřiti koření, které arabští kupci v Středozemí draze prodávali. Arabové arci nemínili dobrovolně ustoupiti. Již předtím na pobřeží africkém a pak v Indii počaly boje, ale několik portugalských lodí s nepatrným počtem děl zvítězilo nad mnohonásobným počtem nepřátel. A tak, když

nalezli přímou cestu z Evropy do Indie, mohli si Portugalci vytyčiti další cíle: vytlačiti Araby z indického obchodu, ovládnouti všechen obchod s kořením, proniknouti ještě dále na východ na ostrovy, na kterých se koření rodilo, dostati se až do tajemných zemí dalekého východu, Číny a Japanu. Jakoby Gulliverové přišli do země trpaslíků, neveliký počet Portugalců překonával všechny překážky svojí odvahou a převahou evropských zbraní. Již r. 1509 stanuli v Malace, na Javě, Molukách, r. 1517 v Kantonu v Číně, r. 1542 v Nagasaki v Japonsku. Portugalské tvrze a lodi opanovaly pobřeží od západní Afriky až do Zadní Indie a portugalské kontory ovládaly obchod na nekonečné této vzdálenosti a tím zároveň i dovoz nejvzácnějšího zboží do Evropy. Žádná loď nesměla bez dovolení míjeti portugalské tvrze, a indická knížata se musila zavázati, že nikomu — mimo portugalské kontory — koření neprodají. Domorodci nebyli schopni odporu. Loďstva, která vypravil sultán egyptský, byla poražena. Žárlivost Benátek, které potají Egypt podněcovaly, byla zklamána, nikdo v Evropě se neodvažoval sahati Portugalcům na práva, která jim náležela, protože první z Evropanů do Indie přišli.

Španělé. Zámořskými objevy se stalo Portugalsko prvou koloniální mocností evropskou. Druhé následovaly Španěly. Janovanu Kryštofu Kolumbovi se podařilo přemluviti královnu španělské Kastilie Isabelu, aby mu propůjčila lodi, s nimiž podnikl r. 1492 slavnou svou plavbu. Tím získala Kastilie právo na všechny země, které Kolumbus objevil. Bylo to stále rostoucí množství ostrovů a zemí. Byly to však zprvu země chudé, i pěstování třtiny cukrové Španělé teprve do Západní Indie zavedli a neměli ani dostatek dělníků. Ježto Indiáni nesnášeli těžší práce, počali tam z Afriky dovážeti otroky. Teprve když v letech 1519—1521

Cortez pronikl do Mexika a 1531—1532 Pizarro do Peru, nabyla koloniální država španělská ceny. Ukořistěny byly obrovské poklady zlata a stříbra a objeveny byly doly nevídaného bohatství. Jako Portugalci dodávali Evropě koření, staly se španělské kolonie v Americe hlavními zdroji evropského stříbra.

Znehodnocení stříbra. Zámořské objevy přinesly hlubokou proměnu do evropského hospodářství. Po tisíciletí vyváženo bylo koření z Indie do Evropy a výměnou za koření plynuly z Evropy na východ zásoby drahého kovu. Příchodem Portugalců do Indie nastal obrat; obchodní převaha a politická moc způsobily, že proud stříbra se obrátil: Evropa počala bohatnouti přílivem drahých kovů z východu. Ještě větší význam měl příliv stříbra z Ameriky. Až do šestnáctého století byly nejdůležitější doly stříbra ve střední Evropě. Ještě na počátku šestnáctého věku (r. 1516) počali Šlikové dolovati v českém Jáchymově, a hory jáchymovské nesly podivuhodný na dobu svou užitek, takže jáchymovské tolary byly ceněny a napodobeny i v cizině. Ale co bylo to proti obrovským pokladům objeveným v zámoří! Zatím co roční těžba v celé střední Evropě kolem r. 1525 činila asi 48.000 *kg* stříbra, poskytlo jediné jihoamerické Potosi hned na počátku ročně 183.000 *kg* a na konci šestnáctého věku stoupl tam výnos na průměr 254.000 *kg* za rok. Počítá se, že v letech 1521—1544 přibylo Evropě ročně 90.000 *kg* stříbra, v letech 1581—1600 ročně 419.000 *kg*. Také zlato počali dovážeti z portugalských osad v Africe, ač jen skrovnější množství. Úhrnem bylo odhadnuto, že na konci patnáctého století měla Evropa jen asi sedm milionů kilogramů drahých kovů, od objevení Ameriky do konce šestnáctého století přibylo 23 milionů kilogramů stříbra a na třičtvrti milionů *kg* zlata. Takové výpočty jsou arci velmi pochybné, ale

jisto je, že drahých kovů a zvláště stříbra přibylo v šestnáctém století měrou nikdy nebývalou. Překotný příliv stříbra způsobil hlubokou proměnu v poměrech evropských a životě jejích obyvatelů. Prvý následek toho byl, že stupňované nabídce stříbra nemohla postačiti poptávka. Stříbro a tím i mince klesly v ceně. Ložiska středoevropská, byvše zastíněna zámořským bohatstvím, ztratila na významu. Čechy, stejně jako Sasko, Tyroly nebo Uhry pozbyly důležitosti, jiř měly v hospodářství středověké Evropy. Španělé, kteří měli největší ložiska stříbra, Portugalci, kteří ovládali nejdůležitější obchod, stanuli rázem v popředí evropského hospodářství.

Koloniální politika. Španělé i Portugalci se také snažili plně využíti bohatství, které získali odvahou svých plavců. V Portugalsku i ve Španělích byl obchod s koloniemi monopolisován. Zásadně jen král portugalský měl právo dovážeti koření a brasilské dřevo, všechno koloniální zboží musilo býti dopravováno do Lisabonu a tam je prodávali dozorci královští. Lisabon měl se státi hlavním tržištěm v Evropě, ale cíle toho Portugalci nedosáhli. Násilná opatření, která měla sváděti obchod do Lisabonu, vskutku kupce spíše odpuzovala. Kupci jezdili raději jinam, a Lisabon zůstal jen nezbytnou stanicí průchodní.

Podobně jako Portugalci zařizovali koloniální svůj obchod i Španělé. Veškeren obchod byl soustředěn v Seville a jejím přístavu San Lucaru a teprve později, když ústí Quadalquiviru bylo zaneseno, část obchodu byla přenesena do Cadizu. Původně jen Sevilla měla právo obchodovati s koloniemi, jen odtud směly vyjížděti lodi do španělského zámoří a do Sevilly se musily také vraceti na zpáteční cestě. Koloniím nebyl dovolen obchod s jinými zeměmi evropskými, ani nesměly obchodovati navzájem. Ale ani tato násilná opatření

nevedla k cíli. Původně bylo vůbec zakázáno drahé kovy ze Španěl vyvážeti, ale marno bylo bránili vývozu, kdyžtě sám španělský král musil přestupovati svůj zákaz, aby platil dluhy svým německým bankéřům. Habsburkové, kteří Španělsko v šestnáctém století zdědili, byli původně chudými vévody. Když se pustili do velmocenské politiky, musili si půjčiti peníze. Nebylo již rytířských vojsk. V době lancknechtů úspěchy válečné záležely hlavně na penězích. Výboj, obrana, opětovné války s Francií vedly k tomu, že důchody španělského krále bývaly již předem zastaveny věřitelům. Roku 1557 a opět 1575 ohlásil španělský král, že nemůže dostáti svým závazkům. A jako král přese všechno bohatství svých kolonií, přestože mu vedle Španěl náleželo i bohaté Nizozemí, nikdy neměl s dostatek peněz, tak bylo možno i říkati, že „americké zlato ochudilo Španěly". Španělé, myslíce jen na snadné obohacení v koloniích, odvykali práci. Země, kdysi kvetoucí za arabského panství, pustla. Španělům byl sice vyhražen obchod s koloniemi, ale nebylo španělských výrobků, které by se do kolonií vyvážely. V některých dobách devět desetin dovozu do španělských osad bylo zboží cizího původu, a výnos kolonií, kterého nepohltily nároky cizích bankéřů, plynul do ciziny Holanďanům, Francouzům a Angličanům za zboží, které do Španěl dodávali. A národové ti nespokojili se tím, nýbrž, přestupujíce zákazy španělské, dopravovali zboží své potají i do Ameriky a mnohdy se ani americké stříbro nedostalo do Sevilly, nýbrž bylo cestou přepadeno, a lodi odvlečeny jinam. V některých dobách Francouzi, Holanďané i Angličané považovali loupení španělských galeonů za záslužný čin národní. Do počátku devatenáctého století zůstala španělská koloniální država téměř neztenčena. Ale Španělsko bylo přesto z nejchudších zemí v Evropě.

Revoluce cen a velkostatek. Tak miliony amerického stříbra, míjejíce Španěly, plynuly jinam, a celá Evropa pociťovala toho důsledky. Příliv stříbra byl takový, že mince přibývalo rychleji než zboží, mince klesala v ceně a nastávala drahota, sice nenáhlá, ale neustálá. Znehodnocením mince znehodnoceny byly peněžité důchody. Šlechta, která od dvanáctého století rušila vlastní hospodářství a dávala přednost peněžitému důchodu, v šestnáctém věku shledala, že pochodila špatně. Počala tedy znova hospodařit. Tam, kde jim to bylo možno, vracejí se šlechtici od šestnáctého století na své statky, obnovují a rozšiřují své dvory, utužují závislost poddaných a snaží se pomocí robot hospodařiti na svých velkostatcích. Tak tomu bylo zejména po třicetileté válce u nás, ale podobný rozvoj dvorového hospodářství nastal i ve východním Polabí, v Prusku, Polsku a jinde v zemích sousedních. Na západě se poměry vyvinuly jinak. Osvobození sedláků ve středověku pokročilo tam tak daleko, že již nebylo možno obnoviti roboty. Šlechta musila buď za práci platiti mzdu nebo vzdáti se vlastního hospodářství. Prvou cestou dala se šlechta anglická, druhou sledovali ve Francii, kde i nadále převládalo hospodaření v malém, jen s tím rozdílem, že místo pevného ročního nájmu požadována byla část, zpravidla polovina sklizně. Rozdíl, který již ve středověku byl mezi západem Evropy a Evropou ostatní, se tedy od šestnáctého století ještě stupňoval. Ale to jest všem zemím společno, že šlechta, vývojem zbraní zbavena byvši někdejšího vojenského významu, vzdávala se rytířského způsobu života a snažila se rozmnožiti své důchody. Z rytíře se stal velkostatkář neb úředník, společnost středověkou vystřídala společnost novověká.

Počátky kapitalismu. Novověký vývoj i jinak zasahoval do ustálených řádů. Středověk dal městům

privilegia obchodu a řemesel. Počátkem novověku se to mění: i na venkově se šíří řemeslná výroba. V Anglii v kraji yorkshireském a jinde, v jižním Nizozemí i v severní Francii šíří se po venkově řemesla textilní. Tato venkovská řemesla počala úspěšně soutěžiti s výrobou městskou. Nebylo cechovních předpisů. Kdo chtěl, mohl pracovati. Komu nestačil výnos jeho rolí, mohl si přivydělati řemeslnou prací. Nic nebránilo podnikateli, aby vyráběl libovolné množství zboží a zaměstnával libovolný počet pracovníků. Soukenický nákladník zaměstnával tedy velký počet tkalců, valchářů, barvířů a jiných řemeslníků, rozděloval mezi ně práci, a výroba ve velkém a dělba práce jako za všech dob přinášely prospěch, že s menším nákladem pořídilo se lepší zboží a větší množství. Vznikaly tak velké podniky, které nazývány jsou *manufakturami,* ač jen výjimečně byly to manufaktury ve vlastním slova smyslu. Málokterý nákladník postavil sám velkou budovu, ve které jeho dělníci pracovali. V šestnáctém, sedmnáctém a dlouho ještě v osmnáctém století dělníci zpravidla pracovali doma. Byl to jen domácí průmysl, ale tento domácí průmysl připravil půdu pro pozdější vývoj průmyslu továrního. Nebyl to ještě průmyslový kapitalism, ale byly to již počátky kapitalismu obchodního.

Není divu, že právě v šestnáctém věku položeny byly základy k vývoji novověkého kapitalismu. Byli již ve středověku měšťané, kteří zbohatli obchodem, důlním podnikáním i hodnotou svého nemovitého majetku. Byli peněžníci, kteří zbohatli půjčováním peněz a byli i bohatí Židé, pokud panovník neobral tyto své kamerknechty o jejich zisk. Ale vše to bylo nepatrné, měřeno poměry šestnáctého století. Byly také již dříve obchodní společnosti jako známá německá Velká společnost ravensburská, která na konci čtrnáctého století

a ve století patnáctém od Španěl až po Uhry udržovala rozsáhlé obchodní styky. Avšak i po této stránce přineslo šestnácté století neobyčejné rozšíření. Obzory obchodních transakcí se rozšířily a zároveň i jejich rozsah. Augšpurští Fuggerové, kteří byli finančníky Habsburků, měli časem v zástavě doly na stříbro v Tyrolích, doly na zlato v Uhrách a doly na rtuť ve Španělích a při tom se účastnili zámořského obchodu.

Státní hospodářství. S novověkou společností počíná i novověký stát. Jeho počátky jsou patrny již ve Španělsku a Portugalsku. Zámořských plaveb nepodnikala již města jako Benátky, Janov nebo města hansovní, podnikal je král sám. Na rozdíl od středověkého státu stát novověký počíná daleko horlivěji zasahovati do hospodářského života. Kdežto ve středověku se země rozpadala na množství vzájemně takřka nesouvislých a samostatně hospodařících jednotek, novodobý stát se stává hospodářsky jednotným celkem. Po domovním hospodářství staršího středověku, po městském hospodářství pozdějšího středověku nastala od šestnáctého století doba velkých hospodářských těles, a státní politika vědomě tento vývoj podporuje. Proto se říká, že v novověku vzniká *hospodářství národní.* Ježto však cílem těchto snah není národ (jak my jej chápeme), nýbrž území státní, jest správnější mluviti o hospodářství *územním* nebo hospodářství *státním.*

Merkantilism v Anglii a ve Francii. Ve Španělsku a Portugalsku měli již cíl, který jiné státy po nich počaly sledovati, neznali však cesty, kterou cíle toho bylo možno dojíti. Zejména případ Španělska byl poučný. Bylo záhy patrno, že lépe pochodily země, které měly nedostatek dolů, než země, která měla nedostatek zboží. Těm, kteří o věcech těch přemýšleli, vyplýval již na konci šestnáctého věku ze španělských poměrů po-

znatek, že v zemi bude s dostatek drahých kovů jen tenkráte, bude-li mnoho zboží ze země vyváženo a bude-li dovoz co nejmenší. Toho se dalo dosíci jen tím, že výroba v zemi byla podporována. K tomu tedy se obracelo úsilí novodobého státu. V Anglii již od čtrnáctého století se králové snažili zvelebiti výrobu a volali z ciziny řemeslníky, z Flander tkalce, z Čech horníky, z německých měst zbrojíře a z Italie skláře. Aby řemeslníky ty tím spíše přivábili, bylo udělováno výhradní právo na výrobu těm, kteří nový způsob výroby do země zavedli. Touž cestou se v šestnáctém století dali i králové francouzští. R. 1536 bylo z Italie zavedeno hedvábnictví do Lyonu a pak i do jiných měst francouzských. R. 1599 povoláni byli flámští tkalci, aby zavedli do Paříže tkaní umělých koberců, a král Jindřich IV. dal jim k tomu dům, podle něhož se pak slavná královská manufaktura koberců nazývala „*manufactures des Gobelins*". R. 1607 dal zaříditi král „galerie" v královském zámku Louvru, aby sloužily jako dílny uměleckým řemeslníkům a byly útočištěm zejména řemeslníkům necechovním.

Francouzi a Angličané počali se znenáhla uplatňovati i v obchodu námořním. Francouzi měli úspěch zejména v Turecku, které v nich vítalo nepřítele Habsburků, a r. 1536 poskytl sultán Soliman II. Francii zvláštní výhody (kapitulace), podle nichž král francouzský se stal ochráncem všech katolíků, usedlých ve východním Středozemí. V Anglii ve středověku obchod byl v rukou cizinců, Vlachů a německé hansy. V patnáctém století nastal hospodářský přerod. Anglie sama počala zpracovávati vlnu a angličtí kupci počali sukna vyvážeti a vytlačovati slavná dříve flanderská a brabantská sukna. Utvořilo se sdružení „odvážných plavců" *(merchant adventurers)*, kteří pro anglický

obchod hledali nové cesty. Zajížděli do Nizozemí, zprvu do Brug, později hlavně do Antverp. Znenáhla přibývalo podnikavosti. Od konce patnáctého století podnikány byly plavby k severoamerickému pobřeží. Když se tam nepodařilo nalézti cestu k Indii, pokusili se Angličané uprostřed šestnáctého století proniknouti severovýchodním směrem kolem Evropy a Asie a dostali se až na severní pobřeží Sibiře a navázali obchodní styky s Ruskem. Ještě dříve počali zajížděti do středomořských, španělských a portugalských přístavů. Jejich postavení na španělské půdě bylo však velmi těžké. Král anglický Jindřich VIII. se rozešel s papežem a přiklonil se k reformnímu směru. Když papež dal anglického krále do klatby (1539), jala se španělská inkvisice pronásledovati Angličany, kteří se objevili ve španělských přístavech. Angličané se však ničím nedali odraditi. Mstili se tím, že přes španělský zákaz obchodovali s koloniemi a jímali španělské lodi. Za slavné anglické královny Alžběty na konci šestnáctého století bylo loupení španělských lodí výnosným obchodem a piráti Francis Drake a Walter Raleigh jsou slaveni jako zakladatelé námořní moci anglické. Anglie podporovala také odboj protestantského Nizozemí a ve válce, která vzplanula, r. 1588 zničila nepřemožitelnou armádu španělského loďstva. Tímto vítězstvím si Anglie uvolnila cestu k další expansi, ale zároveň otevřela i cestu nejnebezpečnějšímu svému konkurentu. Konkurentem tím bylo Nizozemí.

Antverpy. Nizozemí se ve středověku rozpadalo na několik území: hrabství flanderské, vévodství brabantské, hrabství holandské a jiná. V patnáctém století byla tato drobná území sjednocena a brzy na to připadlo celé Nizozemí rodu habsburskému a bylo na počátku šestnáctého století připojeno k španělské državě Habsburků. Nizozemí pozbylo samostatnosti, ale pro

hospodářský rozvoj bylo výhodou, že země spojena byla s největší koloniální říší. Blahobyt, kterým jižní Nizozemí vynikalo ve středověku, udržoval se i v šestnáctém století. Jen středisko obchodního ruchu se změnilo. Brugy, příliš těsně spiaté s upadajícím soukenictvím flanderským, pozbyly někdejšího významu. Naproti tomu přízní habsburských vladařů a příhodnou polohou při ústí Šeldy povznášely se Antverpy.

Antverpy měly, čeho postrádaly španělské a portugalské přístavy: pracovitý lid. Broušení diamantů, rafinování cukru, výroba jemného mýdla a skla, tisk knih a jiná řemesla se znamenitě rozvinula. A jako v Antverpách byl jiný lid, vládl v obchodě i jiný duch. Svoboda, kterou se kdysi Brugy odlišovaly od jiných obchodních měst středověkých, byla v Antverpách ještě rozšířena. Na novou budovu bursy antverpské r. 1531 byl dán nápis: „K užitku kupců kteréhokoli národa a jazyka." Vskutku přicházeli do Antverp kupci z různých končin evropských, a obchodní ruch byl tak veliký, že po celý rok bylo možno udržovati pravidelný trh. Antverpy se staly hlavním skladem koření i hlavním skladem anglických suken. Pak opustili florentští bankéři Brugy a přesídlili do Antverp, také přední kupci jihoněmeckých měst zřizovali v Antverpách své sklady a počali tam obchodovati. Antverpy nabyly časem rozhodujícího významu i v obchodech peněžních. Potřeboval-li panovník větší půjčky, obracel se na počátku šestnáctého věku do Janova nebo do Augšpurku. Asi od roku 1540 přejaly úlohu obou těchto měst Antverpy. Do Antverp se obracel v peněžní tísni císař a španělský král, jako v Lyoně bylo sídlo peněžníků krále francouzského. Osud obou těchto středisk peněžního obchodu byl v šestnáctém století spiat s velkou politikou světovou. Rozkvět Antverp neměl trvání. Státní úpadky španělské ochudily peněž-

níky španělského krále. K následkům krise přidružila se válka, když španělský král počal v Nizozemí potlačovati šířící se hnutí reformní. R. 1585 španělské vojsko dobylo Antverp, a město to zůstalo připojeno k jižnímu španělskému Nizozemí, nynější Belgii. Španělé podrželi město, ale jeho obchod jim unikl na sever do Nizozemí protestantského. Na místo Antverp nastoupil Amsterodam. Jižní Nizozemí pokleslo, pozbyvši množství přičinlivého lidu, který pro víru opustil zemi. Na několik století severní Nizozemí nad jižním nabylo hospodářské převahy.

Holanďané. Hospodářský rozkvět severního Nizozemí, Holandska, byl především ovocem revoluce. Až do šestnáctého století země měla jen skrovný význam. Lov sleďů byl hlavní obživou obyvatelstva, řemesla u srovnání s jižním Nizozemím byla málo vyvinuta. Půdy bylo málo, a ještě musili Holanďané stavěti stoky a hráze, aby chránili své role před mořem a zbavili je nadbytečné vláhy. Ale tyto nesnáze měly na holandské zemědělství příznivý vliv. Množství stok skýtalo hustou síť dopravních cest, jakých na počátku nového věku neměla žádná jiná země v Evropě. Rolník mohl pohodlně po lodi dovézti zboží své s pole přímo do města, a tato pohodlná doprava povzbuzovala k tomu, aby se z půdy těžilo co nejvíce. Již v šestnáctém století počali v Holandsku síti do úhoru a pěstovati jetel. Opouštěli hospodářství trojhonné a blížili se již pokročilejšímu *hospodářství střídavému.* Šířilo se pěstování zeleniny a zušlechťování ovocných stromů, takže v pozdějších dobách od Holanďanů mohli se jiní národové učiti dokonalejšímu zemědělství. Ale tenkráte tyto pokroky zůstávaly nepovšimnuty, teprve odvážný zápas proti španělskému panství obrátil k Holandsku rázem pozornost Evropy. Houževnatostí a svorností, kterou si Holanďané osvo-

jili v zápase s mořem, obhájili se i proti španělské přesile, a jejich země se stala útočištěm protestantů pronásledovaných v jižním Nizozemí, židů vypuzených ze Španělska i nekatolíků prchajících z jiných zemí. Přicházeli řemeslníci a kupci, přicházeli do Holandska lidé zkušení v mezinárodním obchodě a přinášeli i peníze, kterých takový obchod vyžadoval. Nejvýnosnější byl stále obchod s kořením. Po pádu Antverp počali Holanďané pro koření jezditi do Portugalska. Ale Portugalsko připadlo r. 1580 dědictvím španělskému králi Filipovi II., a Filip chtěl Holanďany donutiti k poslušnosti tím, že zakazoval portugalským přístavům přijímati holandské lodi. Opatření to způsobilo jen to, že Holanďané počali uvažovati o tom, kterak by sami navázali s Indií přímé styky. R. 1597 pokusil se Barents proniknouti severozápadním směrem kolem Ameriky. Když se to nepodařilo, byly roku následujícího vypraveny dvacet dvě lodi holandské kolem Afriky do Indie. Španělé ani Portugalci nedovedli jich zdržeti, a lodi vrátily se s bohatým nákladem do Evropy. Bylo zřejmo, jak slabé základy má portugalské panství v koloniích. Holanďané, vidouce to, rozhodli se sami ovládnouti indický obchod. R. 1602 zřídili *Východoindickou kompanii* a dali jí výhradné právo obchodovati s Indií. Kompanie byla takřka státem ve státě, neboť byla oprávněna jménem Holandska zřizovati faktorie a tvrze, spravovati země a uzavírati smlouvy s domorodými knížaty. R. 1605 počal výboj a, když se r. 1640 Portugaly oddělily od Španěl, byly již nejcennější osady portugalské v moci Holanďanů. Holanďané ovládli ostrovy v Indickém oceánu i země v jižní Africe. R. 1621 založena byla Holandská západoindická společnost, jež získala území v jižní Americe, a Holanďané založili také osady v Americe severní. R. 1626 založen byl Nový Amsterodam, na místě, kde

nyní stojí Nový York. Holanďané vytlačili tedy Portugalce a stanuli vedle Španělů jakožto třetí co do časového pořadí, ale druhá co do velikosti koloniální mocnost. Z kolonií těch Holanďané v pozdějších dobách mnohé ztratili, ale ostrovy v Indickém oceánu jim zůstaly a jsou až posavad zdrojem blahobytu, který malé Holandsko povznáší mezi nejbohatší země světa.

V téže době, kdy Holanďané ovládli nejdůležitější obchod zámořský, zjednali si i v evropském obchodě přední místo. Ještě před prvou výpravou do Indie navázali styky s Janovem, Benátkami a Livornem, obchodovali i s Marokem a Tureckem, vytlačujíce větší podnikavostí stará města italská. Na počátku sedmnáctého století rozvíjel se i holandský obchod s Ruskem, Polskem a Pruskem. Holanďané zajížděli až do Bílého moře do Archangelska, do Baltského moře do Narvy pro kožišiny, zásobovali Rusko cizím zbožím a dováželi z Pobaltí dříví a obilí. Z Gdanska vyváželi obilí polské, z Hamburku a Emdenu obilí severoněmecké. Dováželi je do Španěl, Portugalska, Anglie nebo Francie podle toho, ve které zemi po špatné úrodě byl obilí nedostatek. Holandsko, které samo mělo obilí málo, mělo největší sklady obilí. Holandské lodi dovážely francouzské a španělské víno do severní a východní Evropy a zásobovaly dřívím západní Evropu, která měla dříví nedostatek. Holandsko nemělo lesů ani vinic, ale mělo největší sklady dříví a vína. Holanďané lovili sledě při březích Anglie, Skotska a Irska a zásobovali rybami Skandinavii, Pobaltí a Francii. Anglické sukno bylo vyváženo do Holandska, tam je barvili a barvené vozili do Španělska a Portugalska. Holanďané získali tak naprostou převahu v evropském obchodu, a převaha ta přinášela do Holandska obrovské bohatství. Po pádu Antverp Amsterodam se stal střediskem evropského finanč-

nictví. Již r. 1600 založena byla podle vzoru janovské banky sv. Jiří *Amsterdaamsche Wisselbank*. Přijímala hotovosti na účet a převáděním peněz s účtu na účet usnadňovala obchodní styk mezi kupci. Holandsko stalo se „bankéřem Evropy", na amsterodamské burse soustřeďoval se v sedmnáctém století obchod zbožím, u holandských bankéřů v sedmnáctém a osmnáctém století uzavíraly evropské státy půjčky.

Tvrdí se, že kolem r. 1650 bylo v Evropě na 20.000 lodí a že z toho 15.000—16.000 náleželo Holandsku. Jiný výpočet tvrdí, že Holandsko mělo r. 1670 asi 3510 lodí o nosnosti úhrnem 600.000 tun, zatím co lodi všech hansovních měst německých měly v té době dohromady sotva 100.000 tun a ani anglické loďstvo nemělo více. Tak i tento střízlivější výpočet dokazuje, že Holandsko mělo v sedmnáctém století v námořní plavbě naprostou převahu. Než této převahy nemohlo Holandsko trvale udržeti. Francie a Anglie již chystaly rázná opatření, aby se zbavily závislosti na holandském obchodu.

Rozvoj anglického hospodářství. R. 1651 vydal Cromwell nařízení (*navigační aktu*), která s doplňky z let 1660 a 1665 vyhrazovala pobřežní plavbu v Anglii i obchod s anglickými osadami jedině anglickým lodím a za anglickou měla býti považována jen loď, která byla v Anglii postavena a jejíž kapitán a tři čtvrtiny mužstva byli Angličané. Obchod se zeměmi evropskými měly zprostředkovati buď lodi anglické nebo lodi té země, jejíž zboží loď vezla. Také zboží smělo býti dováženo jen přímo ze země, ve které bylo vyrobeno, a i pak, byla-li to loď neanglická, platila dvojnásobné clo. Vyšší clo bylo placeno také z ryb, které dovezly neanglické lodi. Navigační akta byla namířena hlavně proti Holandsku a Holanďané odpověděli válkou. Anglie zvítězila, a Holandsko musilo uznati navigační

aktu a později i postoupiti část svých osad. R. 1677 připadly Anglii holandské osady v Severní Americe, Nový Amsterodam byl přezván na Nový York.

Tak se nenáhle rozmáhaly zámořské državy anglické. Již roku 1591 vypraveno bylo prvé anglické loďstvo do Indie a r. 1599 sestoupila se společnost londýnských kupců pro obchod s Východní Indií, *Anglická východoindická kompanie*, která byla časem nadána podobnými výsadami jako Východoindická společnost holandská. Ježto Holanďané je předešli na ostrovech, Angličané se usadili na poloostrově Indickém. Ale jejich država jen pomalu rostla a také jen pomalu se rozvíjel anglický obchod s Indií. Ježto dovoz koření do Evropy byl z největší části v rukou Holanďanů, Angličané počali dovážeti hlavně čaj, rýži, hedvábné tkaniny a bavlněné látky (t. ř. „indiennes", též kaliko podle Kalkuty), které v osmnáctém století v Evropě došly velké obliby. Na konci šestnáctého století vznikly také prvé anglické osady v severní Americe. Byly to země, po kterých Španělé nikdy nezatoužili, neboť nebylo v nich drahých kovů. Také kolonisté v těchto nejstarších anglických osadách byli jiného rázu než osadníci ve španělských nebo portugalských koloniích. Nepřivedla jich do zámoří touha po bohatství, nýbrž opustili vlast svou pro víru, když anglická vláda v šestnáctém a sedmnáctém století počala jinověrce pronásledovati. Na rozdíl však od emigrantů, kteří z jiných zemí odešli pro víru, angličtí vystěhovalci nepřerušili styků s domovinou. Naopak osady anglických emigrantů šířily moc Anglie a, když v druhé polovině sedmnáctého století bylo ustanoveno, že osady smějí jen do Anglie vyvážeti své suroviny a jen z Anglie odebírati tovary, přispělo to k rozmachu anglického hospodářství. Anglie vůči koloniím sledovala celkem podobnou

politiku jako před tím Španělsko, ale rozdíl byl v tom, že se v Anglii zároveň rozvíjela výroba a že Angličané dovedli tedy užíti výhod, kterých jim zámořské državy poskytovaly.

Také v hospodářství peněžním učiněny byly pokroky. R. 1663 zaveden byl nový způsob ražení mince. Anglie prvá počala raziti minci plné hodnoty, při čemž i náklad na ražbu hradil stát. Ale ani tato hodnotná mince nepostačovala obchodu. Angličané poznali, že jest pohodlnější i bezpečnější uložiti kovové peníze u bankéře a při placení místo nich odevzdati poukázku, na niž pak bankéř na požádání hotové peníze vyplatil. Takovéto bankéřské služby konali zprvu hlavně zlatníci, r. 1694 byla však na podnět Viléma Pattersona v Londýně založena veřejná banka podle vzoru janovské banky sv. Jiří a banky amsterodamské. Tato *Anglická banka* měla podobně jako banka amsterodamská a jiné banky žirové (benátská Banco del Giro zal. 1619, hamburská zal. 1619, norimberská zal. 1621) převodem směnek usnadňovati obchodní styk, a měla zároveň půjčovati peníze vládě a podporovati úvěrem obchod a řemesla. A nebylo ani třeba převáděti v bance pohledávky s účtu na účet. Banka podobně jako před tím londýnští zlatníci vydávala poukázky, na které u jejích pokladen hotovost mohla býti vyzvednuta. Ježto tyto poukázky přijímaly i pokladny státní, zobecněly bankovky a pohodlností svou počaly vytlačovati kovové mince.

Francie. Také francouzské hospodářství učinilo v sedmnáctém století velké pokroky. Pokroky ty byly zásluhou zejména ministra krále Ludvíka XIV. Jana Colberta markýze de Seignelay. Colbert byl vynikajícím stoupencem ochranářské politiky, takže ve Francii ochranářství často bývá záváno prostě *colbertismem*. Základní myšlenkou Colbertovou bylo zvýšiti výrobu,

aby Francie byla vybavena ze závislosti na cizině. Zvýšení výroby chtěl dosíci podporováním výroby a tím, že by veškera výroba byla podrobena autoritě královské. Cílem bylo zavésti do Francie všeliká odvětví, jimiž do té doby cizina nad Francii vynikala. Opět voláni byli z ciziny do Francie řemeslníci. Colbert činil tak s velkými obětmi, ale i velkými úspěchy. Tenkráte stala se Francie zemí uměleckého řemesla a zemí vkusu, kterou zůstala dosud. Zřizovány byly státní manufaktury a vydávány byly předpisy pro pořádky řemeslné (1671—1674). Colbert pečoval i o rozvoj obchodu; správně chápal, jakou překážkou obchodu jest špatný stav dopravních prostředků a přílišný počet cel a mýt. Spojil tudíž celou severní a střední Francii v jedinou celní oblast a zrušil cla, která do té doby oddělovala jednotlivé kraje. Započal také se stavbou lepších cest a průplavů. Aby zvelebil zámořský obchod francouzský, zavedl poplatky, které platiti musily cizí lodi, které přistály ve francouzských přístavech.

Již na sklonku šestnáctého věku pokusila se také Francie získati osady v zámoří. R. 1601 založena byla francouzská východoindická kompanie a touž dobou vznikly prvé francouzské osady v severní Americe na území nynější Kanady. Tyto pokusy tenkráte neměly mnoho úspěchů, a ministr Sully mohl vysloviti stesk, že „zakládání kolonií neodpovídá povaze a mozku Francouzů.“ Colbert r. 1664 učinil pokus nový. Obnovil francouzskou východoindickou společnost pro obchod s Indií, založil západoindickou kompanii pro obchod s Amerikou, kompanii severskou pro obchod se Skandinavií a levantskou pro obchod s východním Středozemím. Mnoho z pokusů těch opět ztroskotalo, ale území francouzské v zámoří přece jen se šířilo. Na cestě k Indii získán byl Madagaskar, v severní

Americe šířily se osady francouzské, jednak v Kanadě při řece sv. Vavřince, jednak jižněji v úvodí řeky Mississippi, kde vznikla francouzská osada na území, které posud nese jméno, dané jí k poctě Ludvíka XIV., Louisiana. Tak za vlády Ludvíka XIV. rychle se rozvíjelo francouzské hospodářství, až slibný rozvoj náhle byl přerušen. R. 1685 odvolal Ludvík XIV. edikt Nantesský a zakázal vyznávání evangelického náboženství ve svých zemích. Na to francouzští evangelíci (hugenoti) opustili zemi, odnášejíce „mnoho peněz, schopné hlavy a dobré ruce a sebou odvedli mnoho dělníků." Odchod hugenotů Francii těžce postihl. Nebylo náhrady za schopné řemeslníky a kupce a nebylo možno zabrániti tomu, aby hugenoti v cizině nezaváděli výroby, kterou před tím Francie vynikala. Přesto i v osmnáctém století vyváželo se francouzské zboží do ciziny. Francouzský vkus ovládal Evropu stejně na sklonku sedmnáctého věku za Ludvíka XIV. jako v osmnáctém století za jeho nástupce Ludvíka XV. Francie měla v evropském hospodářství vynikající místo i proto, že byla ze všech evropských států v sedmnáctém a osmnáctém století co do počtu obyvatelů nejsilnější.

Francouzsko-anglické soupeření. Zatím co se Anglie stávala největší mocí námořní, Francie byla největším státem pevninným. Celé osmnácté století stálo tedy ve znamení francouzsko-anglického soupeření. R. 1713 byla v Anglii založena Jihomořská společnost. Bylo jí uděleno privilegium na obchod s jižní Amerikou a právo na země, které se jí tam podaří získati. Privilegium to se zdálo tak výhodným, že společnost byla ochotna převzíti státní dluh a přesto akcie společnosti na burse stouply až na dvacetinásobek jmenovité hodnoty. Úspěch Jihomořské společnosti vábil spekulanty. Již od let devadesátých

sedmnáctého století objevil se v Anglii sklon k rozmanitým projektům, po r. 1713 sklon ten se nebezpečně rozmohl. Byly zakládány akciové společnosti na uskutečnění nejdobrodružnějších a nejnemožnějších plánů. Společností takových přibývalo, na dvě stě čítalo se takových „*bublin*“ (*bubbles*). Akcie stoupaly, nikdo se nestaral o skutečný výnos, počítaje jen se ziskem, který mu plynul ze vzestupu akcií. Tenkráte v Paříži se objevil projekt, který smělostí svou převýšil i obdobné podniky anglické. Jeho původcem byl Skot John Law. Lawovi se podařilo, že banka, kterou v Paříži založil, přeměněna byla v podnik státní, takže poplatníci mohli bankovkami platiti daně. Úspěch Jihomořské společnosti anglické byl Lawovi pobídkou k založení Západoindické čili Mississippské společnosti, která dostala monopol na obchod v severoamerických koloniích francouzských. R. 1719 spojena byla Mississippská společnost se společností Východoindickou a Africkou, takže soustředila všechen zámořský obchod francouzský, pak převzala i ražení francouzských mincí, a stát zastavil jí veškeré daně. Za to půjčila společnost státu obrovskou na tehdejší dobu sumu 1500 milionů. Společnost tolik peněz arci neměla. Musila si je opatřiti prodejem akcií, akcie dostávaly „mladé“. Zprvu se to dařilo, akcie stoupaly a vzestup akcií vábil nové kupce. Stejně jako Londýn i Paříž poznala tenkráte poprvé vášeň bursovní hry. Stalo se, že ve dny, kdy nové akcie byly k úpisu vyloženy, byli lidé před kancelářemi společnosti umačkáni. Akcie stouply na dvacetinásobnou hodnotu, ale když se r. 1720 ukázalo, že výnos akcií nebude odpovídati vysokému jejich kursu, počaly kursy klesati, neboť rázem všichni chtěli akcie prodati. Mississippská společnost ohlásila úpadek. R. 1720 skončila podobně i anglická Jihomořská společnost. Po kata-

strofě obou obrovských společností následovala i v Londýně i v Paříži krise. V Londýně ji překonali, naproti tomu Francie ohlásila r. 1720 státní bankrot.

Nešťastné spekulace Lawovy měly alespoň potud dobrý vliv, že oživily ve Francii zájem o kolonie. Sice již po válce o španělské dědictví r. 1713 musila Francie Anglii odstoupiti část svých severoamerických osad (Nový Foundland a Acadii, přezvanou od Angličanů na Nové Skotsko), ale i pak zbývala Francii v severní Americe obrovská rozloha půdy, která se v osmnáctém věku ještě zvětšila. Ve čtyřicátých letech téhož století měli Francouzové veliké úspěchy také v Indii. Francouzská kompanie ovládla obchod mezi jednotlivými indickými přístavy a obratná politika jejích agentů dovedla získati jí přátelství domorodých knížat, takže v polovině osmnáctého století vliv Francie v Indii byl větší vlivu anglického. Všechny tyto francouzské naděje zničila sedmiletá válka, v níž Francie jako spojenec Marie Terezie byla poražena. Mírem pařížským r. 1763 Francie postoupila Anglii Kanadu a veškero své území na levém břehu řeky Mississippi. Francie se vzdala také Indie, takže ze všech dřívějších úspěchů zbylo jí jen pět kontorů, které ani nesměla opevňovati ani území jejich šířiti. Anglie ovládla Indii i severní Ameriku a užívala koloniálních držav k posílení vlastního hospodářství. Po r. 1763 znovu zostřeny byly předpisy navigační akty. Veškeren obchod s koloniemi byl vyhrazen Anglii. Kolonie měly sloužiti anglickému průmyslu tím, že by jen do Anglie dodávaly své suroviny a že by, nemajíce vlastního průmyslu, z Anglie odebíraly všechny výrobky. Dovoz do severoamerických kolonií byl podroben clu. Pro odpor kolonistů Anglie brzy cla zrušila, ponechala jen clo na čaj. Ale když 16. prosince 1773 tři lodi s čajem přistály v Bostonu a mělo býti placeno clo, kolonisté

se vzbouřili a naházeli čaj do moře, a to byl počátek severoamerického odboje a Spojených států severoamerických. Po desíti letech bojů kolonisté, podporováni jsouce Francií, dosáhli toho, že (r. 1783) Anglie uznala jejich neodvislost. Anglie poznala výhody, ale i nebezpečenství politiky, která jednostranně užívala kolonií k obohacení mateřské země. Anglie ztratila nejstarší svoje osady, ale její hospodářský rozvoj tím nebyl ohrožen. Na konci osmnáctého věku měla Anglie největší a nejlepší průmysl, měla i největší obchod, mohla proto míti největší loďstvo, zachovati si a vybudovati v devatenáctém století největší državu koloniální a získati mezi evropskými státy hospodářské prvenství, které má posud.

Protestantství a kapitalism. Hospodářskou převahu Holandska v sedmnáctém století vystřídala v osmnáctém století převaha Anglie. Opět byl to stát severský a lid protestantský. Byla to náhoda? Zdá se, že nikoli. Katolická církev ve středověku a dlouho v novověku hleděla nepřátelsky na moc peněz. Naproti tomu Calvin měl odvahu se rozejíti s církevní naukou, uznal, že peníze jakožto takové jsou zdrojem hodnot a že není hříchem požadovati za půjčený peníz mírný úrok. Protestantská Anglie také jakožto prvý stát výslovně (r. 1545) dovolila půjčovati na úrok a, stanovivši míru přípustného úroku (10%), vytýčila zřetelný rozdíl mezi přípustným úrokem a zakázanou lichvou. Změněné nazírání na peníze usnadňovalo vývoj ke kapitalistickému zřízení, neboť boháč mohl již užívati svých peněz bez obav o spásu duše, jaké sužovaly peněžníka středověkého. Ještě důležitější bylo, že reformace přinášela nový vztah k životu. Středověk učil mysliti hlavně na věci posmrtné, reformace obracela mysl k věcem přítomného života. Ježto Bůh je vševědoucí, znal předem život každého člověka a

předurčil jej. Zaměstnání, které kdo má, bylo mu od Boha určeno, jest jeho „povoláním“. Podle toho, jak kdo své povolání koná a jaký má v něm úspěch, se pozná, jak kdo miluje Boha a jak koho miluje Bůh. „Ukáže-li vám Bůh cestu, kterou beze škody pro svou duši nebo jiné zákonitým způsobem můžete vydělati více než cestou jinou a odmítnete-li to a sledujete-li cestu méně výnosnou, křížíte jeden z účelů svého povolání (poslání).“ Člověk středověký pracoval, pokud musil nebo potřeboval. Reformace přinášela pojem povolání a lidé zvykali více pracovati, než kázala potřeba, poněvadž věřili, že tak velí Bůh. Vlivem reformace osvojili si nový poměr k práci, a poměr ten již novodobému lidstvu zůstal, i když později vliv reformace byl překonán. Lidé v posledních staletích přestali věřiti v Boha, ale láska k povolání jim zůstala. Reformace k vývoji kapitalismu přispěla tím spíše, že stejně, jako vedla k zvýšené práci a tím i k zvýšené výrobě, učila omezovati spotřebu. Vedla k skromnému životu. V reformaci západoevropské, u Holanďanů, v Anglii, u hugenotů, u sekt v americkém zámoří velmi silně působil puritanismus a puritánské sklony. Bohatí lidé byli arci i jinde. Augšpurští Fuggerové a Welserové vynikali bohatstvím, jemuž dlouho nebylo rovna, ale bohatství to již v třetím pokolení zanikalo. Teprve puritanismus přinášel kázeň nutnou k tomu, aby bohatství nejen bylo získáno, nýbrž i udrženo. Vynikající německý historik Max Weber věc tu velmi pěkně vystihl srovnáním. Ideálem středověku byl mnich zříkající se bohatství světa, reformace vedla k askesi jiného druhu. Ideálem puritánů stal se skromně žijící milionář, boháč, který život obětuje tomu, aby hromadil bohatství, kterého nijak neužívá. Tento typ byl ovšem nevyrovnatelným průkopníkem nového kapitalistického vývoje.

Rozdíl v náboženství, rozdíl ve způsobu života měl tedy na hospodářské poměry velký vliv. Jistě i tím vysvětlíme, proč v Anglii bylo stále dosti prostředků k hospodářskému podnikání, kdežto Francie od dob Ludvíka XIV. trpěla stálým nedostatkem peněz.

Ale i jiné příčiny spolupůsobily k tomu, že Anglie ostatní země předešla v hospodářském vývoji. Již r. 1708 prohlásil Chamberlain, že Anglie svou ostrovní polohou, svobodou, která v ní vládne, i výborností svého státního zřízení jest více než kterýkoli jiný stát povolána k tomu, aby ve velkém rozsahu vybudovala svůj obchod. Jistě od té doby, kdy se středem obchodu stal Atlantický oceán, prospívala Anglii její zeměpisná poloha. Ale ještě větší výhodou bylo její parlamentární zřízení a politické svobody, jimiž se Anglie tak velice lišila od předrevoluční absolutistické Francie i od jiných států evropských. Že v Anglii hospodářské podniky zakládali jednotlivci, kdežto ve Francii a jinde na pevnině je musil zakládati a podporovati stát, byl konec konců rozdíl národa vychovaného k svobodě a národů vychovávaných k tomu, aby byly poslušny rozkazů vlády. Ve Francii „starý režim“ zatěžoval zemi stavovskými výsadami a poutal produktivní síly země. A jak by byly mohly s Anglií soutěžiti země, ve kterých velká většina obyvatelstva žila v osobním poddanství? Jak by byli mohli vyniknouti v obchodě nebo řemeslech lidé, kteří většinou bez souhlasu vrchnosti nesměli ani opustiti bydliště ani zaměniti zemědělské své zaměstnání? Kterak mohl vyniknouti řemeslník, jemuž cechovní pravidla určovala způsob i množství výroby? Ve Francii teprve Velká revoluce uvolnila cestu k dalšímu rozvoji země, jinde bylo k tomu třeba alespoň osvobození selského lidu a reformy cechovního zřízení.

VI. Osvobození selské a rozvoj zemědělství.

Když na počátku nového věku vznikly novodobé státy a počaly se starati o zvelebení svého hospodářství, zdála se otázka ta poměrně prostou: Stát potřebuje mnoho peněz a proto musí býti bohat. Mince, kterými se platí, jsou raženy z drahých kovů, jest tudíž bohatství v podstatě totéž jako množství drahých kovů. Novodobé státy počaly tedy svou hospodářskou politiku tím, že se snažily, aby na jejich území byla co největší zásoba zlata a stříbra a poznavše, že zásoba ta závisí na zahraničním obchodě, počaly se starati o to, aby se ze země co nejvíce vyváželo a aby dovoz byl co nejmenší. Proto *merkantilism*, jak nazýván jest tento nejstarší stupeň státní hospodářské politiky, podporoval domácí výrobu. Protože dovoz cizích tovarů bil nejvíce do očí, bylo považováno za nejdůležitější, aby byli voláni cizí řemeslníci a aby byly zakládány nové manufaktury. Merkantilism pečoval hlavně o řemesla a obchod. Bylo to jistě velmi jednostranné v době, kdy nesmírná většina obyvatelů závisela na výnosu půdy, ať jako rolníci půdu vzdělávali, ať jako šlechta a duchovenstvo žili z půdy, na které pracovali jiní. Není divu, že se dostavila reakce.

Fysiokraté. Proti merkantilismu v druhé polovině osmnáctého století vystoupili fysiokraté. Zakladatel jejich nauky Francouz François Quesnay (1694—1774),

tělesný lékař známé madame de Pompadour, hlásal, arci rovněž příliš jednostranně, že „jediným zdrojem blahobytu jest půda". Pouze zemědělci tvoří nové hodnoty a jsou třídou produktivní, kdežto řemeslníci a kupci nových hodnot netvoří a jsou tedy třídou sterilní. Řemesla a průmysl prospívají zemi jen tenkráte, když zpracovávají domácí suroviny. Proto není užitečno chrániti obchod a řemesla, nýbrž ochrany zasluhuje jen zemědělství. Quesnay soudil, že veškeré daně mají býti nahraženy jedinou daní z půdy. Proto se také měl starati stát, aby čistý výnos půdy byl co největší. Výnos půdy trpěl ve Francii nízkými cenami obilí, ale také tím, že půda v některých krajích byla tak rozdrobena, že nájemci vytloukali sotva holé živobytí a pro vlastníka půdy nezbývalo nic. Quesnay doporučoval tedy, aby drobná nájemná hospodářství byla slučována ve větší statky. Quesnay a jeho následovníci mohli při tom poukazovati na příklad Anglie, v níž leccos z toho, čeho žádali, bylo již provedeno.

Anglie. Vedle Holandska měla Anglie v 18. století nejlepší zemědělství, a fysiokraté to přisuzovali jejím zákonům a agrárnímu zřízení. V Anglii již ve středověku přestaly roboty i poddanství a v novověku postupně mizejí i jiné zbytky středověkého zřízení. V šedesátých letech sedmnáctého století bylo také zavedeno clo dovozní, které mělo chrániti domácí výrobu. Jen v letech, kdy cena obilí příliš stoupla, byl jeho dovoz od cla osvobozen. R. 1689 zavedeny byly dokonce premie na vývoz obilí, které tím více podněcovaly k stupňování produkce. Angličtí statkáři se arci nespokojovali jen touto celní ochranou. Již v 17. století počali po vzoru Holanďanů pěstovati okopaniny, v 18. století seli do úhoru pícniny. Ve středověké Anglii zvláštní důležitost měly občiny, ježto chov ovcí byl nejdůležitějším odvětvím zemědělství. Chov ovcí a do-

bytka provozován byl tak, že se páslo společně na občinách, ale i na soukromých polích, která ležela ladem nebo úhořila nebo po sklizni i na polích jiných. To bylo možno, pokud bylo mnoho lad a pokud se role osévaly podle jednotného systému trojhonného. Časem však lad ubývalo a hospodářství trojhonné ustupovalo výnosnějšímu hospodářství střídavému. Počalo se tím, že některý statkář nebo sedlák vysel na úhor jeteliny, ale již tato změna měla v zápětí, že se společná pastva stala obtíží a, chtěl-li sedlák uchrániti své role, musil je z ostatních vyděliti a si je ohraditi. Ohradil-li však někdo své role, nemohl ovšem žádati, aby se jeho ovce pásly na polích cizích. V hospodářství trojhonném bylo s výhodou, že pole byla rozptýlena na různých tratích. Jakmile však rolník chtěl ohraditi svoje pozemky, stala se rozptýlená držba obtíží, neboť bylo patrno, že role rozptýlené se vzdělávají obtížněji než pozemky pohromadě ležící. Byly tedy pozemky scelovány. Scelení pozemků *(enclosure)* prováděno bylo hojně zejména v druhé polovině 18. století a na počátku stol. 19. V té době bylo k tomu třeba schválení parlamentu, a parlament o tom nejednal, pokud mu nebyla předložena petice od místních obyvatelů. Petici musili podepsati žadatelé zastupující čtyři pětiny půdy v obci. Ale čtyři pětiny půdy neznamenaly ještě většinu obyvatelů. Za žádostí stáli velkostatkáři, a oni také měli z nové úpravy největší zisk. Zároveň se scelením pozemků byly děleny občiny. Každý obdržel podle toho, kolik kusů předtím na občiny posílal pást. Velkostatkář, který měl kusů nejvíce, dostal i z občin největší díl. Sedláci dostali málo půdy. Zvláště těm sedlákům, kteří nedrželi půdy dědičně, bývaly pozemky jejich ponechány jen s podmínkou, že část postoupí dosavadnímu vlastníku. To vše způsobilo, že půda velkostatkářská vzrostla, naopak sedlákům zbylo

půdy příliš málo. Ježto pak nadto měli platiti náklad na scelení pozemků, mnozí raději pozemky své prodávali. Poněvadž racionelnější hospodářství vyžadovalo méně sil, nenalézali nádeníci na venkově práce, odcházeli do měst a rozmnožovali počet těch, pro něž jedinou nadějí byl rodící se průmysl. V Anglii tedy zároveň s rozmachem zemědělství nastal naprostý úpadek selského lidu.

Irsko. Ještě hůře vyvinuly se poměry v Irsku. Tam dlouho převládalo pastevectví, a proto velká část půdy byla majetkem společným. Když pak Angličané v sedmnáctém století potlačili irský odboj, vyvinuly se poměry tak, že téměř všechnu půdu vlastnili protestantští šlechtici. Tito v zemi namnoze ani nesídlili, pronajímali své statky nájemcům, kteří pak půdu po částech pronajímali dále. Pronajímali ji po částech co nejmenších, aby mohli na nájmu co nejvíce vyzískati. Následek toho byl, že půda nestačila namnoze ani na obživu rodiny nájemcovy, a ještě měl nájemce odváděti nájem a někde musil se zavazovati i k pracím robotním. Poněvadž půdy bylo málo, byly poměry nájemců velmi zlé. Životní míra irského lidu byla velmi nízká. Lid žil takřka jen o bramborách a, když ve čtyřicátých letech devatenáctého století brambory postihla nemoc, nastal hlad. Vystěhovalectví bylo jediným východiskem z této hrozné bídy. Země, která r. 1841 měla více než osm milionů obyvatelů, na konci devatenáctého století měla jich jen 4·5. Při tom irští nájemci byli osobně svobodni. Poddanství bylo zrušeno již r. 1688. Ale nestačilo zrušiti poddanství, byl-li celý národ politicky a nábožensky utlačován. Nestačila sedlákovi svoboda, nebylo-li proň dosti půdy.

Agrární vývoj v Anglii a Irsku jest důkazem, jak těžkým problémem byl přechod z poměrů středověkých do nové doby. Ale toho nemohli znáti fysiokraté

osmnáctého věku. Quesnay a jeho žáci nemohli viděti nebezpečenství svobody, viděli nevýhody poddanství. Konečně nebylo ani jejich hlavním cílem pomoci sedlákovi, nýbrž zvýšiti výnos zemědělství. Chápali, že se nebude francouzský sedlák namáhati s obděláváním pozemku, hrozí-li mu, že po jeho smrti velkostatkář právem odúmrti pozemek si přisvojí. Věřili, že netečnost sedlákova nebude překonána, pokud mu bude uzavřena cesta k bohatství a pokud pomoc vrchnosti jej bude chrániti před krajními následky chudoby. Soudili, že sedlák bude špatně síti, pokud pán bude loviti na jeho polích a stavěti u jeho pozemků své holubníky. Podobně nepříznivě na rozvoj hospodářství musilo působiti, že sedlák nesměl se stěhovati, kam chtěl, aniž svobodně užívati výtěžku své práce. Nebylo možno zavésti intensivnější hospodářství ve východních zemích, pokud tam trvala robota, neboť selská půda měla z pracovních sil takto jí odnímaných daleko větší škodu, než byl prospěch velkostatku z práce násilím vymáhané. Tak v druhé polovině 18. věku se šířilo přesvědčení, že vrchnostenské zřízení, odúmrt, poddanství a robota jsou na překážku rozvoji zemědělství. V osmnáctém století se také v různých zemích evropských počalo s osvobozením selským, které bylo pak dovršeno ve století devatenáctém. V různých zemích bylo provedeno v různou dobu a různým způsobem, a tyto rozdíly měly veliký vliv na další vývoj a jejich následky působí i v době přítomné.

Savojsko. Na prvém místě jmenovati třeba malé Savojsko. Tam již r. 1762 král Karel Emanuel III. zrušil poddanství, a to na panstvích královských vůbec, na panstvích soukromých alespoň poddanství osobní, takže sedlák měl právo osvoboditi se i proti vůli vrchnosti. Ediktem dalším, r. 1771, připuštěn byl výkup

dávek, které dosavadní vrchnosti plynuly právem pozemkového vlastnictví. Dosavadní vrchnost musila přistoupiti na výkup, jestliže o to požádaly dvě třetiny obyvatelů obce. Poddaní s vrchností měli sjednati smlouvu; pakli by se nedohodli, příslušelo rozhodnutí vládě vévodské. Vskutku bylo sjednáno mnoho smluv, ale byla požadována příliš velká náhrada, takže obcím bylo těžko výkupné opatřiti. Nechtěly-li se obce uvázati v zdlouhavé splácení, zbývalo jen prodati občiny. Proto v horách, kde bylo občin mnoho, proveden byl výkup rychleji a snáze než v nížině. Celkem osvobození selské bylo ještě v proudu, když se r. 1790 z Francie přivalila vlna revoluce. 27. října 1792 prohlásilo shromáždění savojského lidu, že veškeré platy vrchnostenské jsou zrušeny bez náhrady, „hledíc k tomu, že nic neodporuje více svobodě a rovnosti než režim feudální, a že základem feudalismu bylo vždy násilí, nespravedlnost a podvod“. Savojský Piemont, v němž takto radikálně sedláci byli osvobozeni, jest krajem, z něhož v devatenáctém století provedeno bylo sjednocení celé Italie.

Francie. V Savojsku se tedy počalo s výkupem selských povinností a teprve vlivem francouzské revoluce dali přednost zrušení bez náhrady. Ale ani francouzská revoluce nedospěla k tomuto radikálnějšímu řešení hned. Sice již 4. srpna 1789 jednalo se v národním shromáždění za velikého nadšení o zrušení povinností selských a o výkupu desátků, ale usnesení, které o tom 11. srpna bylo učiněno, z práv vrchnostenských zrušilo jen panské výsady lovu, holubníků a pod. Jiná vrchnostenská práva, která plynula z pozemkového vlastnictví, měla býti vykoupena, ale výše výkupu stanovena nebyla. Bylo to dosti zdrželivé a neurčité usnesení, ale král ani k takovému zasahování do vrchnostenské pravomoci nechtěl svoliti a teprve

v listopadu téhož roku, povoluje nátlaku lidu, zákon podepsal. V květnu 1790 byl vydán dekret o výkupu. Sedláci se mohli vykupovati, na rozdíl od savojskych nikoli jen celé obce, nýbrž i jednotlivě a to tak, že by zaplatili dvacetkrát až dvacetpětkráte tolik, co na dávkách ročně platili.

První období revoluce učinilo tedy k osvobození selskému jen náběhy a teprve, když v září 1792 se sešel konvent s většinou radikálů, nastal obrat na prospěch sedláků. 17. července 1793 zrušil konvent bez náhrady veškeré dávky, které sedlák platil vlastníku půdy jakožto své vrchnosti. Jen ty dávky měly zůstati, které neměly nijaké souvislosti s vrchnostenským zřízením. Do tří měsíců měly býti spáleny urbáře, listiny a jiné doklady někdejšího stavu a, když pak archivy namnoze opravdu byly zničeny, v revolučním tom zápalu přestaly i mnohé dávky, které by byli jinak sedláci měli platiti dále. Radikalism té doby, který jinak ve Francii přinesl tolik zmatku, selskému stavu prospěl. Sedláci byli osvobozeni a při tom si zachovali všechnu svoji půdu. Nad to konfiskacemi a rozprodejem šlechtických a církevních statků počet drobných statků za revoluce ještě vzrostl. Pokud pak ve Francii velkostatky zůstaly, zůstalo posud zvykem nehospodařiti ve velkém, nýbrž pronajímati půdu po částech nájemcům, kteří buď odvádějí peněžitý nájem nebo ještě častěji část, obyčejně polovinu úrody (métayage). Francie i v devatenáctém století zůstala zemí menších statků a menších hospodářství. Důsledky toho jsou posud patrny v sociální struktuře země i v duchovní samostatnosti jejího lidu.

Selské zákonodárství Velké revoluce mělo tím větší význam, že jeho dobrodiní nezůstalo omezeno na vlastní Francii. Země, které byly připojeny k Francii: severní Italie, Belgie, Holandsko, Porýní, byly podro-

beny francouzským zákonům, a byla tam učiněna opatření ve prospěch selského lidu. Tajemství francouzských úspěchů bylo namnoze právě v tom, že francouzské zbraně šířily svobodu. Francouzské okupaci vděčili porýnští sedláci za příznivé vyřešení poddanské otázky, a Porýní se stalo nejdemokratičtější částí Německa. Rovněž francouzský vliv způsobil, že i v obnoveném velkovévodství Varšavském r. 1810 zrušena byla vrchnostenská práva.

Bádensko a Prusko. Bylo by arci upřílišeno tvrditi, že ve střední Evropě teprve vliv francouzské revoluce vedl k agrárním reformám. Reformy namnoze počaly již dříve, ale řešení, které sedlákům přinášely, bylo pro sedláky méně výhodné. V Bádensku na př. markrabí Karel Bedřich počal v duchu nauky fysiokratů rozmanité reformy. R. 1783 zrušil osobní poddanství a povinnosti, které z něho pro poddané vyplývaly, na př. odúmrt, zároveň učiněny byly náběhy k tomu, aby roboty byly sníženy a proměněny v platy peněžité. Konečně mohly býti poddanské dávky vůbec vykoupeny, a na markraběcích panstvích počalo se s výkupem. Ale výkup stanoven byl na dvacetinásobek až pětadvacetinásobek roční povinnosti. Za těchto podmínek výkup trval dlouho, teprve r. 1820 byla sazba poněkud snížena (na 18 až 19tinásobek roční povinnosti) a konečně v dubnu r. 1848 bylo osvobození selské v Bádensku dokonáno. Také v Prusku hlediska fiskální, snaha, aby sedlák mohl platiti daně, daly již v druhé polovině osmnáctého století podnět k agrárním reformám. R. 1763 osvobodil král Bedřich II. poddané na svých statcích ve Východních Prusích od služeb čeledních, r. 1799 Bedřich Vilém III. v Pomořansku a v Markách zrušil osobní poddanství, a sedláci nezakoupení měli se zakupovati v dědičný nájem svých statků. Téhož roku byly v Prusku, v Po-

mořanech a Slezsku zrušeny alespoň potažní roboty a proměněny v dávky peněžité, a v Marce Kurfiřtské byly reluovány roboty vůbec. Ale to vše se stalo jen na statcích korunních, do poměrů na statcích soukromých král nezasahoval. Tam v 18. stol. král chránil sedláka jen potud, že vrchnosti nebylo dovoleno sváděti selskou půdu. Teprve za válek napoleonských po míru tylžském (1807), když se ukázala naprostá slabost Pruska, 9. října 1807 zrušeno bylo osobní poddanství a r. 1809 bylo prohlášeno, že se sedlák smí svobodně stěhovati a ženiti, aniž smí vrchnost požadovati jakékoliv poplatky. Půda selská byla postavena na roveň půdě panské, takže sedlák směl kupovati panskou půdu, ale i naopak. Důsledek toho však byl, že hlavně vrchnosti počaly kupovati selskou půdu a šířiti své dvory. Bylo jen ustanoveno, že vrchnost musí postaviti tolik stavení domkářských, kolik dříve bylo usedlostí selských. Pak edikt z r. 1811 a deklarace z r. 1816 svádění selské půdy ještě podporovaly. Bylo ustanoveno, že sedláci se mohou zbaviti svých povinností vůči vrchnosti, podrobí-li se *regulaci*, totiž přenechají-li vrchnosti část své půdy. Kdo držel půdu dědičně, měl postoupiti třetinu; kdo držel půdu jen dočasně, měl se vzdáti poloviny půdy. Moc šlechty v Prusku byla tak veliká, že z osvobození selského největší prospěch měla šlechta. Sedláci, kteří regulací pozbyli půdy, musili nádeničiti na panském nebo odstěhovati se z venkova. Zbývala ještě jiná možnost, totiž platiti z půdy peněžité dávky dále. Mnoho drobného venkovského lidu tudíž ještě uprostřed devatenáctého století platilo poddanské dávky. Osvobození selské bylo v Prusku dokončeno teprve v letech padesátých a to opět tak, že se selskému lidu dostalo příliš málo půdy.

Naše země. Vedlo by příliš daleko vykládati o osvobození selském v ostatních zemích německých.

Zato možno si podrobněji povšimnouti, jak se agrární poměry vyvinuly v zemích našich.

Jako v jiných zemích sousedních i u nás od 16. stol. rostlo vrchnostenské hospodářství. Poněvadž se znehodnocením mince znehodnotil poddanský úrok, rozšiřovaly vrchnosti své dvory a hospodařily samy, vymáhajíce potřebné práce od poddaných. Zvláště třicetiletá válka usnadnila k tomu cestu, neboť poskytla příležitosti, aby si vrchnosti připojily opuštěné grunty. S rozšířením dvorů vzrostla potřeba pracovních sil. Přesto vrchnosti nesáhaly k systému dělníků námezdných, nýbrž snažily se vystačiti s pracovníky, které jim skýtalo dosavadní agrární zřízení. Třebaže dvory vzrostly a poddaných ubylo, vrchnosti se snažily vystačiti s poddanskou robotou. Nebylo možno jinak, než že počet robot vzrostl. Nejlepší znatel našich agrárních dějin Josef Pekař vypočetl, že v 16. století připadalo na lán do roka asi 6—12 dní výpomoci ve žních. Na tomže panství se v první polovině 18. století robotovalo po celý rok a to tak, že sedlák (nebo jeho syn nebo čeledín) musil dvakrát za týden pracovati s potahem na panské půdě. Aby si zajistila pracovní síly, omezovala zároveň vrchnost osobní svobodu poddaných. Nebyl sice u nás poddaný *nevolníkem,* t. j. nebyl věcí, která by se prostě prodávala, ale prodáván byl, arci s půdou, k níž byl dědičně připoután. Bez svolení vrchnosti nesměl on ani jeho děti opustiti své hospodářství ani zadlužiti statek, pořizovati o něm a pod. Vrchnost nadto jako jinde i u nás vykořisťovala poddané tím, že je nutila, aby odebírali pivo z panských pivovarů a mleli obilí v panských mlýnech. Sedlák měl arci nárok na pomoc vrchnosti v případě nouze, ale naproti tomu proti vůli vrchnosti nemohl se nijak vzepříti. Vrchnost nebyla jen vlastníkem pozemku, jehož sedlák byl dědičným držitelem, nýbrž měla i veřejnoprávní správu nad sedlákem a, nešlo-li právě o věci hrdelní, byla vrchnost jeho posledním soudcem. Panství byla zvláštními celky správními i hospodářskými, a styk mezi poddanými a orgány moci státní byl téměř úplně přerušen.

Český poddaný na počátku 18. stol. měl se státem vlastně jen jediný styk: sloužil ve vojsku a platil prostřednictvím vrchnosti daně. Na venkově jen z poddanské půdy placeny byly řádné berně, kdežto vrchnosti samy platily jen daň mimořádnou. A tato věc měla pro sedláky konec konců i stránku prospěšnou. Stát se musil starati o své poplatníky a proto počal brániti svádění selských gruntů, a proto byla selská půda sepsána. Nejstarší katastr poddanské půdy v Čechách t. ř. berní rulle jest již z r. 1654, kdežto panská půda byla sepsána až o sto let později. Zároveň stát počal

brániti přetížení selského lidu robotami, byly vydány robotní patenty (1680, 1717, 1738, 1775). Prvé patenty připouštěly však roboty velmi vysoké. U nás tři dny v týdnu bez náhrady, ve žních a o senoseči — arci za náhradu — třeba celý týden podle uznání vrchnosti. Ještě podle patentu z r. 1775 robotoval větší sedlák tři dny týdně čtyřspřežním potahem a od sv. Jana Kř. do sv. Václava každý týden roboty pěší tři dny. Těžké tyto povinnosti spolu s velikými daněmi státními byly příčinou selských bouří (u nás zejména r. 1680, pak menší bouře v Čechách a na Moravě, posléze větší bouře r. 1775). Kdežto původně stát sedláka chránil jakožto svého poplatníka, v 18. stol. i na Vídeň působila hesla fysiokratů. Za vlády Marie Terezie počalo období agrárních reforem a pokusů. Zvlášť důležitý pokus se váže ke jménu Frant. Ant. Raaba. Z jeho podnětu děleny byly dvory na drobná hospodářství a pole byla dána v dědičný nájem sedlákům. Reforma Raabova činila v podstatě totéž, co se činilo při dělení panských dvorů ve středověku, ale přece přinášela veliký pokrok. Ježto byly rozděleny dvory, nebylo třeba roboty, takže roboty byly změněny v dávky peněžité. Význam Raabovy reformy byl tedy veliký, a, nebyl-li z ní obecný prospěch, bylo to jen tím, že někde rozdělení půdy bylo provedeno špatně a novým emfyteutům se dostalo příliš málo půdy. Raabisace byla provedena také jen na panstvích státních a státem spravovaných, kdežto panství soukromá — a to byla velká většina panství v Čechách i na Moravě — setrvávala celkem při systému starém. Teprve reformy Josefa II. počaly pronikavěji zasahovati i do poměrů na panstvích soukromých. Hned v prvém roce své vlády vydal Josef II. (1. listopadu 1781) patent, kterým v Čechách zrušeno bylo nevolnictví („tělesná poddanost neb člověčenství"). Sedláku byla tím dána svoboda se stěhovati, uzavírati sňatek, dáti děti na řemeslo nebo na studie, aniž mu v tom brániti mohla jeho vrchnost. Sedlák nepřestal býti poddaným, ale jeho práva vůči vrchnosti vzrostla a postavení sedlákovo se zlepšilo i tím, že státní úřady stále více zasahovaly do věcí poddanských a omezovaly pravomoc vrchnosti.

S velikým užitkem pro sedláka bylo i to, že Josef II. dal v novém katastru jednotně vyměřiti všechnu půdu a učinil tak prvý krok k stejnoměrnému jejímu zatížení. V posledním roce své vlády učinil Josef II. krok další a pokusil se ve smyslu ideí fysiokratických zavésti jednotnou daň: Podle urbariálního patentu z r. 1789 mělo býti placeno na dani státní $12^2/_9\%$ z hrubého výnosu půdy, poddaní mimo to měli vrchnosti platiti $17^7/_9\%$ hrubého výnosu, takže by celkové zatížení selské půdy nepřesahovalo 30% hrubého výnosu. Jmenované dávky $17^7/_9\%$ výnosu

mělo býti vše, co by vrchnosti od poddaných mohly požadovati, a sedláci, platíce tyto dávky, měli býti prosti robot a jiných dávek. Tato velká josefinská reforma zůstala však jen na papíře. Když r. 1790 Josef II. zemřel, dal se jeho nástupce Leopold II. pohnouti k tomu, že urbariální patent odvolal. Na největším počtu panství v Čechách, na Moravě a ve Slezsku, ale i v jiných zemích habsburských se tedy robotovalo dále. Ani co do berního zatížení nebyly zachovány josefinské směrnice, a stále ještě vrchnostenská půda byla zatížena méně než selská. Příklad revolučních reforem francouzských v habsburských zemích napodoben nebyl. Vláda císaře Františka ze strachu před revolucí naopak bránila jakýmkoli změnám. Výkup z roboty byl připuštěn, ale vláda vyhýbala se tomu, aby sama do otázek těch zasahovala. Nejinak bylo tomu za vlády Ferdinandovy. Ještě roku 1821 na Moravě vymáhání roboty dalo podnět k selské bouři. Také když roku 1846 nepokoje v Haliči znovu ukázaly naléhavost celé otázky, patent nově vydaný připouštěl výkup roboty, ale způsob „kterak, jakož i kdy a v které míře se takové vykupování předsevzíti má, zůstavuje dobrovolné úmluvě sedláků s jejich pánem".

Bylo tedy třeba nové revoluční vlny, aby otázka roboty a vrchnostenských dávek konečně byla vyřešena. Když v únoru 1848 vypukla v Paříži revoluce, a když povzbuzen francouzským příkladem i český lid hlásil se o politická práva, ozval se hned v počátcích (ze schůze ve Svatováclavských lázních 11. března 1848) i tento požadavek: „Všeobecné vykoupení z roboty a jiných urbárních povinností, vyzdvižení poddanosti, stejné postavení gruntovní majetnosti z ohledu práv i břemen." Požadavek ten došel pak brzo splnění. Již 28. března 1848 vyhlašuje císařský patent, že povinnost robotování do roka, a to nejdéle dnem 31. března 1849, má přestati pod tou výminkou, aby se za ni tomu, kdo právo má, dostalo přiměřené náhrady ode dne, kdy naturální robota přestala. Na Moravě z usnesení zemského sněmu robota přestala od 1. července 1848. Když pak v témže měsíci ve Vídni se sešel říšský sněm, počalo i na něm jednání o zrušení roboty a patrimoniálních úvazků. Slezský poslanec Hans Kudlich

navrhl, aby poddanství se všemi právy a povinnostmi z něho vyplývajícími bylo okamžitě zrušeno s výhradou ustanovení o tom, zdali a jaká náhrada se má dát. Kudlich sám byl nakloněn radikálnímu zrušení bez náhrady. Ale většina poslanců, mezi nimi i čelní poslanci čeští, i vláda rakouská se rozhodla pro náhradu. Zákon ze 7. září 1848 ustanovoval, že za dávky a služby, které poddaní konali náhradou za užívání svého statku, měli dáti slušnou náhradu nebo je vykoupiti. Bez náhrady byly tedy zrušeny jen povinnosti vyplývající z osobního svazku poddanského a z veřejnoprávní pravomoci vrchnosti, a zajisté právem. Pán se stal velkostatkářem a jeho veřejnoprávní funkce přejímali úředníci státní. Proto také bez náhrady zrušeny byly roboty podruhů a domkářů, kteří neměli od vrchnosti polí. Patent ze 4. března 1849 ustanovoval pak, jak by měla býti vypočítána náhrada za dávky ostatní. Náhrada řídila se podle hodnoty dosavadních povinností a platů, ale z hodnoty té byla třetina odečtena, hledíc k pravidelným nedoplatkům a k tomu, že vrchnost z poddanských platů platila daň. Ze zbývajících dvou třetin polovinu přejímaly většinou země a měly ji splatiti ročními splátkami do čtyřiceti let, a k tomu účelu zřízeny byly zemské vyvazovací fondy. Sedláci sami měli tedy zpravidla uhraditi jen třetinu hodnoty svých platů a povinností, a mělo se tak státi do dvacíti let čtvrtletními splátkami odváděnými do berních pokladen státních.

Osvobození selské nebylo tedy v rakouských zemích provedeno tak radikálně jako ve Francii a v zemích, které podléhaly francouzskému vlivu. Sedlák náš musil platiti náhradu. Náhrada nebyla však veliká a byla usnadněna pomocí z prostředků veřejných. Zvláště důležito bylo, že sedlákovi zůstala jeho půda. U srovnání s Pruskem a jinými německými zeměmi bylo

vyvazení selské u nás provedeno poměrně dobře. To nutno vděčně uznati. Chybou bylo jen, že se tak stalo poměrně pozdě, a není proto divu, že stíny nedávné nesvobody dlouho zůstaly patrny.

Rusko. V polovině devatenáctého věku bylo osvobození selské v západní a ve střední Evropě většinou již skončeno. Naproti tomu ve východní Evropě se k němu teprve přistupovalo. Tak zejména v Rusku. Ale potrvalo-li tam poddanství déle než v západní Evropě, nelze zapomenouti, že také později začalo. Ještě v 16. století byla tam většina půdy v rukou selských. Páni měli sice nevolníky, ale daleko více bylo svobodných nájemců, kteří vlastníku půdy odváděli část úroku. Poněvadž selských nájemců bylo málo, byly r. 1597 nájemní smlouvy prohlášeny za nezrušitelné, což vskutku bylo souznačné s tím, že sedlák byl připoután k půdě. O sto let později, za Petra Velikého, byla provedena berní reforma tak, že daně byly rozvrženy podle počtu duší a zároveň byl na pány uvalen závazek ručiti za výnos berní. Že vrchnost ručila za daně, bylo podnětem k tomu, aby sedláci byli podrobeni vůli vrchnosti, a na konci 18. století byl pán naprostým vládcem svých nevolníků. Mohl s nimi podle své vůle nakládati, jen zabíti jich nesměl. Vrchnost ručení za daně přenesla navzájem na obec vesskou. Ježto obec ručila za výnos daní, byla i půda společným majetkem obce, a obec z něho dočasně přidělovala jednotlivým hospodářům. Tak se pod vlivem berního zřízení a zvláštních poměrů ruských v osmnáctém století vyhranilo zřízení, které se označuje jakožto *mir* neb *občina.*

Ježto vývoz obilí z Ruska začal poměrně pozdě, neměla šlechta dlouho důvodu přimnožovati roboty. Proto teprve na konci 18. století vydán byl prvý patent o robotě. Edikt cara Pavla I. r. 1797 ustano-

vil, že roboty do týdne nesmí býti požadováno více než tři dni a nikdy v neděli. To nebylo arci ještě valnou úlevou a nebylo úlevou větší, když car Pavel (na Ukrajině) zakázal prodávati nevolníky bez půdy. Za Alexandra I. bylo poddaným dovoleno jednati s pánem o výkup své osoby a půdy, a nevolnictví v provinciích Baltských bylo zrušeno. Za vlády Mikuláše I. se mnoho nezměnilo. Trestní zákoník z r. 1845 ustanovoval, že poddaný, který by si stěžoval na pána, má býti pokutován 50 ranami. Na stavu tom nic nezměnily ani selské bouře, které od třicátých let do padesátých občas propukaly. Teprve nešťastný výsledek války Krimské dal podnět k tomu, že se konečně i v Rusku přikročilo k osvobození selskému. Po několika letech příprav vyhlásil Alexander II. 2. března 1861 manifest, kterým zrušeno bylo nevolnictví, ale půda zůstala pánům. Sedláci měli jen dále užívati země, kterou vzdělávali. Dohodou mezi vlastníkem a sedláky mohly býti dosavadní závazky sedláků vykoupeny, při čemž byl stanoven největší i nejmenší rozsah půdy, která sedlákům měla připadnouti. Za postoupenou půdu měl dáti sedlák náhradu. Měl ji spláceti po 49 let v 6% splátkách, a peněžní ústavy měly výkup ten usnadňovati. To byl arci výkup zdlouhavý, a sedláci měli k takovémuto výkupu málo chuti. Zákon připouštěl arci možnost, že statkář může vše skoncovati tím, že by čtvrtinu maximálního podílu bezplatně sedlákovi postoupil. To zase bylo příliš málo půdy, a sedláci na tak nevýhodné řešení nechtěli přistoupiti. Výkup pokračoval tedy pomalu a ještě r. 1875 bylo v Rusku $2^1/_2$ milionů poddaných nevykoupených, kteří byli dočasně povinováni robotou (arci již dosti omezenou) a poddanským úrokem. Výhodnější podmínky měli sedláci na statcích státních. Měli platiti polovinu, po př. ještě méně toho, co by byli zaplatili na pan-

stvích soukromých, a obdrželi zároveň více půdy. Po polském povstání r. 1863 provedla ruská vláda osvobození selské i v Ruském Polsku a, ježto jejím úmyslem bylo získati sedláka a potrestati odbojnou šlechtu, dala tam sedlákům výhodnější podmínky, než měli sedláci ruští. Sedlákům byla přiznána všechna půda, které před tím užívali, kdežto půda selská v Rusku vyvazením selským mnohde se zmenšila. R. 1866 obdrželi sedláci v Ruském Polsku ještě podíly na statcích státních a konfiskovaných statcích církevních. V Rusku samém r. 1881 bylo výkupné podstatně sníženo a pak r. 1883 bylo nařízeno, že se sedláci vykoupiti musí. R. 1886 byl zaveden povinný výkup na statcích státních. Výkup měl se díti ročními splátkami do 49 resp. 44 let, takže r. 1932 resp. 1931 vyvazení selské bylo by bývalo skončeno. Ale revoluční hnutí r. 1905 vynutilo si, že dávky za r. 1906 byly sníženy a od r. 1907 měly přestati vůbec.

Zrušením nevolnictví nebyly agrární reformy v Rusku skončeny. Ruského sedláka, kterého přestalo poutati nevolnictví, poutal dále *mir*. Půda byla společným majetkem obce, a každý obyvatel obce měl nárok na „náděl". Když po letech obyvatelů přibylo, bylo děleno znovu. Občasné dělby byly zajisté na překážku zemědělskému pokroku, neboť sedlák, nevěda, jak dlouho bude pozemku užívati, neměl zájmu na tom, aby dobře hospodařil. Při nádělu bylo sice usilováno o to, aby se všem vesničanům dostalo půdy pokud možná stejně, ale dobytek a hospodářské nástroje zůstávaly majetkem soukromým. Proto chuďas, jenž neměl dobytka, nemohl nádělu svého plně využíti, zatím co bohatšímu sedláku mirové hospodářství nedávalo tolik půdy, kolik by byl mohl vzdělati. Měl tudíž mir na zemědělství ruské velmi nepříznivý vliv. Proto agrární reforma Stolypinova r. 1906/07 dávala sedlákovi právo,

aby z miru vystoupil, při čemž mu z obecného majetku měl býti vykázán kus půdy (scelený) do vlastnictví. Počátkem dvacátého století mizí tedy v Rusku zřízení, které romantikové považovali za zbytek původního agrárního zřízení slovanského. Již dříve v krajích srbských, v Bulharsku i Chorvatsku počaly mizeti *zádruhy* a rozpadaly se na menší hospodářství rodinná po způsobu západním.

Liberalism. Rozklad miru a zádruhy v zemích slovanských jest dílem téže doby, která na západě vedla k dělení občin. Agrární reformy devatenáctého století byly provedeny v duchu hospodářského individualismu. Směr ten i po osvobození selském působil dále. Někde i po zrušení poddanství staré zákony bránily dělení statků, nedovolovaly, aby sedlák svůj grunt libovolně zadlužil nebo dělil. Chránily selskou půdu i proti sedlákovi samému. Ale hospodářský liberalism devatenáctého věku i takovéto zákony považoval za zbytečné či dokonce za škodlivé. Žádal naprosté svobody. Tvrdil, že si každý nejlépe poradí sám. Tak i tyto zákony byly postupně rušeny. Rakouský zákon z r. 1868, zemské zákony vydané na Moravě r. 1868 a v Čechách r. 1869 rušily rozdíl mezi majetkem selským a jiným majetkem pozemkovým, nadále měl každý vlastník statku se svým pozemkovým majetkem nakládati zcela svobodně. Výjimkou zůstal šlechtický fideikomis. Sedlák byl tedy dokonale svoboden. Svoboda, které si žádal, byla mu dána. Arci to, co se od osvobození očekávalo, nesplnilo se ve všem všudy. Splnilo se však z toho velmi mnoho, především to, nač kdysi fysiokraté naléhali nejvíce. V devatenáctém století neobyčejně stoupla intensita zemědělství a výnos půdy.

Pokroky zemědělské techniky. Od počátku devatenáctého století nápodoben byl i na pevnině příklad pokročilejšího anglického zemědělství. Thaer propago-

val celý systém jeho zemědělské techniky, uče, že hnojením a vhodným střídáním plodin lze úhor nahraditi. Tak hospodářství trojhonné bylo zaměněno za hospodářství střídavé, nejdříve na velkostatcích (u nás ojediněle již od r. 1814), později, hlavně po zrušení roboty, i na hospodářstvích selských. U nás zejména Horského *„polní kázání“* i jiné jeho podnikání mělo veliký a blahodárný vliv. Praví se, že r. 1870 v Čechách bylo trojhonné hospodářství omezeno na polovinu někdejšího rozsahu, a v posledních desítiletích 19. století úbytek lad a úhoru pokračoval dále. Rozsah plodné půdy stoupl a zároveň vzrostlo i množství, které se ze stejného rozsahu půdy vytěžilo. Anglie zatím, nespokojujíc se dřívějšími pokroky, spěla již k pokrokům dalším. V třicátých letech se ozývá heslo „dokonalejší zemědělství“ („higher farming“). Byla věnována péče melioraci půdy, povznesen byl chov dobytka, a s větším počtem dobytka umožněno bylo lépe hnojiti půdu. Ale ani to nestačilo. R. 1820 dovezen byl do Anglie po prvé chilský ledek, r. 1840 guano. Od šedesátých let užívalo se umělých hnojiv i v našich zemích. Zemědělství bylo postaveno na vědecký základ. Německý chemik Liebig vyložil chemický proces výživy rostlin, a tak umožněno bylo hnojiti i neorganickými látkami. Když na konci sedmdesátých let zaveden byl Thomas-Gilchristův způsob výroby oceli, poznalo se, že odpadky skýtají dobré hnojivo. Není to případ ojedinělý. Rozvoj zemědělství v devatenáctém století byl v nejužší souvislosti se současným rozvojem průmyslu. Od hospodářství střídavého učiněn byl další krok k *hospodářství volnému*. Osev se řídil hlavně potřebami hospodářského průmyslu a poměrů obchodních.

Intensivnější zemědělství vyžadovalo dokonalejšího zpracování půdy. Primitivní háky a rádla doby starší neuspokojovaly, byly vynalezeny pluhy nové, mezi nimi

si uchovalo trvale čestné místo ruchadlo bratranců Veverků (vynalezené r. 1828 v Rybitvích u Bohdanče). Ale časem v hlubokých půdách ani tyto pluhy nestačily, a na velkostatcích nejprve v Anglii, pak i na pevnině počali orati parními pluhy (v Čechách r. 1871). Pro rovnoměrnější a úspornější osev byl zdokonalen starý vynález Jethra Tulla (r. 1701) a sestrojeny rozmanité druhy secích strojů. U nás se připomíná ponejprv secí stroj roku 1818 a zároveň připomíná se i mlátička. Mlátičku zprvu poháněli žentourem taženým koni, asi r. 1851 dostala se k nám prvá lokomobila. R. 1845 sestrojil v Americe Mac Cormick prvou, prakticky použivatelnou sekačku, téhož roku ve Francii Vachon vynalezl mlýnek na čištění obilí. R. 1834 uspořádána byla v Praze výstava hospodářských strojů.

Pokud robota zajišťovala vrchnostem potahy, rádla i ruce poddaných, nebylo arci důvodu opatřovati stroje. Ale když byla zrušena robota, bylo třeba šetřiti lidmi i prací. Velkostatkáři opatřovali stroje a racionalisovali svoje statky. Někde arci nečinili tak sami. Pronajímali své dvory, a židovští nájemci měli u nás pro rozvoj kapitalistického hospodářství v zemědělství stejný význam, jako měli židovští faktoři pro počátky průmyslu. Po stopách velkostatku kráčel selský lid. K rozvoji a zdokonalení zemědělství přispělo velikou měrou i školství zemědělské i odborné společnosti, které od konce osmnáctého století byly zřizovány.

Cukrovarství. Zemědělství, které dříve po staletí provozováno bylo v stále stejném tříletém turnu, se tedy v devatenáctém století naprosto změnilo. Když zrušen byl úhor, okopaniny nabyly velkého významu. Brambory, které na konci osmnáctého století již v různých zemích evropských byly pěstovány, v devatenáctém století zobecněly. Staly se potravinou chudého lidu i surovinou modernisujícího se lihovaru. Za napoleon-

ských válek nabyla významu i řepa cukrovka. Její cukernatost již dříve byla známa a, když následkem válek s Anglií nebylo možno dovážeti do Evropy cukr třtinový, počali cukr vařiti z řepy. Cukrovary ty se neudržely. Sotva nastal mír, cukrovary řepové podléhaly soutěži cukru třtinového. Nepodlehly však trvale. Nové technické pokroky zanedlouho umožnily učiniti pokus nový. Francie v cukrovarnictví kráčela v čele, od třicátých let však i v německých zemích i u nás zřizovány byly cukrovary nové. V Čechách zakládali cukrovary zprvu velkostatkáři, po roce 1863 zakládány byly cukrovary rolnické, a třebaže časem rolnické cukrovary v době krise přecházely do rukou kapitalistických podnikatelů, rozvoj cukrovarnictví nebyl tím zastaven. Naše země vyráběly nejen v Rakousku největší část cukru, nýbrž stanuly v produkci řepového cukru hned za Německem. Rozvoj dopravních prostředků v devatenáctém století umožnil, že cukr vytěžený z řepy vypěstované v české nížině a vyrobený v českém cukrovaru mohl býti s úspěchem vyvážen do cizích zemí. Stejně jako český cukr ocitly se na světovém trhu i ječmen z Hané a slad, český chmel a, jak ostatně známo, i jiné výtěžky našeho zemědělství. Rozvoj dopravních prostředků arci stejnou měrou cizímu zboží usnadňoval cestu k nám.

Agrární krise. Rozvojem a zlevněním dopravních prostředků bylo tedy způsobeno, že v osmdesátých letech se na evropské trhy dostalo obilí z Ameriky, z Ruska a Indie, cena obilí klesla a domácí produkce obilí v západní a střední Evropě byla tím ohrožena. Nastala agrární krise, která pak potrvala až do let devadesátých.

Nebyla to agrární krise první. Již po skončení válek napoleonských ve dvacátých letech devatenáctého století postiženo bylo zemědělství náhlým poklesem cen.

Krise let dvacátých byla však záhy překonána. V Evropě rychle přibývalo obyvatelstva, a byl tudíž stále odbyt pro rostoucí evropskou sklizeň. Krise let osmdesátých byla problémem složitějším. Životní míra pracujících vrstev v západní a střední Evropě v devatenáctém století stoupla a tím ztížena byla soutěž se zeměmi extensivnějšího hospodářství a nižší životní míry. Bylo tudíž nutno zemědělství chrániti, a ochrana zemědělství se od osmdesátých let stala palčivým problémem mezinárodního obchodně-politického jednání. Ve většině států se zemědělství záhy dostalo větší nebo menší ochrany celní.

Agrární reformy osmnáctého a devatenáctého věku daly sedlákovi rovné právo s někdejší vrchností, nedotkly se však celkem její hospodářské převahy. Převaha ta se v devatenáctém století namnoze stupňovala, neboť na velikých statcích bylo možno spíše a snáze užívati strojů a zaváděti intensivnější hospodářství. V této obtížné a zvláště v době agrární krise nebezpečné situaci sedlák mnohde sám ustupoval, vyprodával se. Stěhoval se do města nebo vystěhoval se ze země vůbec. Byl to nepřímý důsledek uvolnění individua a mobilisace půdy. Jiný toho následek bylo přílišné tříštění půdy (dědictvím a pod.). Vývoj v druhé polovině devatenáctého století spěl jednak k vzrůstu velkostatku, jednak k rozmnožování hospodářsky nesoběstačného majetku drobného. Naproti tomu zdravý vývoj na venkově žádal udržení těch statků, které pro rovnováhu ve státě a národě jsou nejdůležitější: statků středních.

Od osmdesátých let se tedy volalo po tom, aby pomohl stát, ale zároveň národohospodářští průkopníci působili k tomu, aby zemědělci si pomohli sami. Zemědělci se sdružovali, společně si opatřovali stroje a pečovali o prodej svých výrobků, aby zmírnili přirozené

nevýhody malovýroby a závislost, do níž výrobce uváděl obchod. Na sklonku osmdesátých let počal opět stát brániti drobení statků. R. 1889 byl o tom v Rakousku vydán rámcový zákon říšský, r. 1907 v Čechách příslušný zákon zemský. V Německu se zejména pruská vláda od devadesátých let snažila uměle rozmnožiti počet selských hospodářství. Za tím účelem skoupil stát mnoho půdy a přiděloval z ní sedlákům. Tento úctyhodný počin byl však naprosto kompromitován tím, že bylo vnitřní kolonisace v krajích polských užito k tomu, aby Poláci byli vytlačeni osadníky německými.

Teprve v nejnovější době po světové válce došlo v různých státech k pronikavější pozemkové reformě, uměle zmenšen byl rozsah velkostatku a zřízeny byly nové usedlosti selské. Ve středověku velkostatkář vládl sedlákům. Demokratická a socialistická vlna posledních let poměr obrátila. Dala sedlákům možnost, aby, opírajíce se o svou početní převahu, mohli vnucovati velkostatku svou vůli. Tímto novým obdobím dělení velkých statků a rozmnožením selského majetku historie agrárního vývoje v Evropě prozatím končí.

VII. Tovární průmysl a sociální otázka.

Středověk přinesl rozvoj řemesel a cechů, od počátku novověku se rozmáhal domácí průmysl a koncem osmnáctého století byly postaveny první továrny.

Manufaktury a domácí průmysl. Řemesla a jejich cechovní organisace vyrostly z městského hospodářství středověku. Autonomie měst, výsady chránící města proti venkovu, malý rozsah hospodářského oběhu, možnost, aby řemeslníci prodávali přímo spotřebitelům, celkový sklon doby, hledící spíše k uchování stavu přítomného než k pokrokům budoucím, tyto a jiné příčiny způsobily, že se malovýroba stala základním a takřka jedině přípustným způsobem výroby. Od patnáctého století nastala nenáhlá změna. Obzor hospodářského podnikání se rozšířil. *Hospodářství městské* bylo vystřídáno *hospodářstvím územním.* Také na venkově se rozmáhala řemeslná výroba a domácí průmysl časem nabýval převahy, neboť mohl se lépe přizpůsobiti novým poměrům. Bylo-li třeba dodati zboží do zámoří nebo opatřiti zbroj neb oděv pro žoldnéřské armády, bylo ovšem snazší jednati s nákladníky než s mistry — řemeslníky, z nichž každý žádaného zboží mohl opatřiti jen malou část. Řemeslné pořádky v městech držely se ustáleného způsobu výroby, naproti tomu nová doba si žádala zvýšení a rozmnožení výroby. Stát sám podporoval nová odvětví řemesel, zřizoval manufaktury a osvobozoval řemeslníky v nich

pracující od předpisů cechovních. Vše to počalo na západě dříve než v ostatní Evropě a přispělo k tomu, že v sedmnáctém století západ Evropy měl i v řemeslné výrobě převahu. Vyráběl jemnější zboží, a důsledek toho byl, že bohaté vrstvy ve střední a východní Evropě kupovaly zboží z ciziny dovezené.

Hornick, jenž r. 1682 vydal spis „Österreich über alles, wenn es nur will“, si stěžuje, že ve Vídni mají dvorské stejnokroje z holandského a anglického sukna, že arcivévodkyně mají výbavy z holandského plátna a brabantských krajek, že klenoty jsou zdobeny drahokamy broušenými v Antverpách, že v Holandsku je kupováno stříbro pro ražbu mincí a stejně i pušky a děla pro vojsko i sanytr a prach. Hornick vytýkal, že takto příliš mnoho peněz jest vyváženo a že neustálý vývoz peněz skončí úplnou zkázou zemí císařských. Leibniz tvrdil, že koupí francouzského zboží německé země ztrácejí desetinu národního důchodu. Stav ten nutil tedy k tomu, aby ve střední, severní i východní Evropě napodobena byla hospodářská politika západní Evropy. Cesta, kterou v letech 1697 a 1698 mladistvý car Petr I. podnikl do Holandska a Anglie, má po té stránce takřka symbolický význam.

Byli tedy ze západu voláni řemeslníci, a zaváděna nová odvětví řemeslné výroby. Hedvábnictví, které dotud bylo italskou a francouzskou zvláštností, na sklonku sedmnáctého století se rozšířilo i do Krefeldu a Berlína a na počátku osmnáctého století až do Švédska a Ruska. Podobně napodobeny byly i jiné francouzské tovary. Mnoho k tomu přispěli hugenoti, kteří po zrušení ediktu Nantesského Francii opustili. Že Švýcary v sedmnáctém a osmnáctém století se velice povznesly, souvisí nepochybně s tím, že francouzští emigranti byli v Basileji a Curychu ochotně přijímáni. Takovéto zkušenosti vedly pak k tomu, že i v kato-

lických státech tendence náboženské počaly ustupovati před zájmy hospodářskými. Ještě dříve než Josef II. vydal edikt toleranční (1781), objevují se u nás protestantští řemeslníci, kteří jsou tolerováni pro svou odbornou dovednost, což jest jistě výmluvným svědectvím toho, jaká cena byla přikládána odborným znalostem řemeslníků.

Nestačilo arci povolati řemeslníky, bylo nutno rozvoj výroby i jinak podepříti. V Rusku car Petr dával zřizovati závody a přiděloval jim robotníky, aby v nich pracovali. Pak za vlády Kateřiny II. zřizovali závody šlechtici, užívajíce v nich pracovní síly svých nevolníků. Také u nás manufaktury v 18. stol. zřizovaly hlavně vrchnosti. Stát podporoval manufaktury subvencemi, odměňoval dobré výkony řemeslníků a zakazoval dovoz cizích tovarů. Po příkladu Francie zasahoval stát i do řádů cechovních. Reformoval je a upravoval je jednotně (generální cechovní artikule Karla VI. r. 1731 a 1739) a v leccems omezoval cechovní výsady. Přesto předpisy řemeslných pořádků zůstávaly brzdou pokroku a proto byly manufaktury zakládány mimo obvod měst a byly také zvláštními výsadami výslovně vyjímány z pravomoci řemeslných pořádků. Ba manufaktury zakládali i panovníci sami. Tak v Míšni, v Sèvres a na jiných místech byly královské nebo knížecí manufaktury porculánu, důkaz to, jak ještě v 18. stol. zájem panovníků se obracel především ke zboží přepychovému. Naproti tomu v některých zemích, zejména ve Slezsku, ale i u nás v českých a moravských horách se rozmáhalo po venkově plátenictví a (menší měrou) soukenictví. Toto venkovské řemeslo se měnilo v domácí průmysl. Tkalci přijímali surovinu od nákladníků a odváděli jim tovary. I po sociální i po hospodářské stránce stáli za řemeslníky městskými. Nebyli samostatnými podnikateli, nýbrž jen

pracovníky ve službách cizích. Musili se spokojiti skrovnou mzdou. Chudá půda horského kraje nemohla zemědělce plně uživiti a nutila hledati vedlejší, třeba sebe skrovnější, výdělek. Tak na českém severu a severovýchodě a na severní Moravě šířilo se tkalcovství, jež pak ve století devatenáctém dalo základ rozsáhlému továrnímu průmyslu.

V první polovině osmnáctého století nejprůmyslovější z habsburských zemí bylo Slezsko, ale za Marie Terezie největší jeho část byla ztracena, a na prvé místo byly posunuty Čechy a Morava. Země české, které válkou třicetiletou, emigrací nekatolíků, přílišným zatížením berním a státním hospodářstvím nadržujícím Rakousům tak velice utrpěly, zůstaly přece nejcennější částí středoevropské državy Habsburků. Sotva počátkem 18. stol. provedeny byly některé reformy, stoupala výroba. Povzneseno bylo soukenictví, a v osmnáctém století počíná i bavlnářství. Plátenictví se rozšířilo tak, že plátna z Čech byla i do ciziny vyvážena. Chloubou českého obchodu bylo sklářství, jehož výrobky byly prodávány po celé západní Evropě od Švédska až do Španěl, odkud je pak vozili dále do zámoří. R. 1791 uspořádána byla v Praze výstava, jež měla ukázati, jaké zboží vyrábí český průmysl. Byla to první výstava toho druhu. Její úspěch dal podnět k výstavě francouzského průmyslu r. 1798, a pak pořádány v Paříži a podle pařížského vzoru průmyslové výstavy i jinde. Pražská výstava nabyla tedy dějinného významu a ukázala, že i naše země přes nepříznivou vnitrozemní svou polohu i přes nepřízeň historie dovedly přispěti k obecnému rozvoji evropského hospodářství.

Svoboda živnosti. V 18. století se tedy i ve střední a východní Evropě šířily pokročilejší formy řemeslné výroby. Převaha západu přesto nebyla překonána,

neboť zatím tam vývoj pokročil opět dále. Ve Francii sama revoluce přinesla i pro řemeslnou výrobu nové vzpruhy. Reforma cechovních řádů, která stejně jako osvobození selské byla nezbytným předpokladem všeho dalšího pokroku, byla provedena tak, že 17. března 1791 národní shromáždění zrušilo řemeslnické pořádky a vyhlásilo svobodu práce. Zavedena byla svoboda živnosti a příklad Francie byl pak v devatenáctém století jinými státy napodoben (Prusko r. 1810, Rakousko r. 1859). Svoboda živnosti byla z hlavních podmínek průmyslového vývoje v devatenáctém století.

Ve Francii samé nemohl se arci blahodárný vliv svobody živnosti ihned projeviti. Revoluce měla v zápětí dlouhá léta zmatků a válek. Napoleon své války vedl hlavně proti Anglii, která byla dávným soupeřem Francie. Aby zničil anglický obchod, zakázal Napoleon 21. listopadu 1806 svým poddaným, ale i zemím od Francie odvislým a s ní spojeným jakýkoli obchod s Anglií. Tento t. ř. *kontinentální systém* bránil dovozu anglických tovarů a měl v zápětí rychlý rozmach některých odvětví výroby nejen ve Francii, nýbrž i v zemích jiných. Na konec však kontinentální systém selhal, neboť Anglie ovládala moře a bez moře nebylo možno zásobovati Evropu nezbytnými surovinami ani udržovati hospodářskou souvislost mezi evropskými zeměmi. Napoleon byl na konec poražen, a převaha Anglie tím zřetelněji se objevila. Převaha ta souvisela v průmyslové výrobě s tím, že v Anglii dříve a větší měrou než na pevnině počali užívati strojů a pokrok hospodářství spojili s pokroky techniky.

Technické vynálezy. Odvěká jest zajisté vynalézavost lidská. Ještě dříve než počaly dějiny, měl již člověk technické dovednosti a pak, jak pokračovaly doby, dovedností těch přibývalo. Ale nepřibývalo jich ve všech dobách stejně. Starověk, jenž měl otroky, vy-

nálezů nepotřeboval. Zájem středověku se obracel k jinému světu. Středověk stavěl úžasné katedrály, ale řemeslná výroba užívala nástrojů celkem primitivních. Teprve v patnáctém století byl vynalezen knihtisk, asi r. 1530 počalo se užívati kolovratu, na konci šestnáctého století sestrojen byl stav, na němž větší množství stuh bylo najednou vyráběno, pak objevil se stroj na pletení punčoch a několik strojů jiných. Nová doba se ohlašuje vůlí zvládnouti síly přírody a usnadniti práci. Ale teprve v osmnáctém století nastal rozhodný obrat. Teprve v té době se technické pokroky staly naprostou nezbytností. Přibývalo obyvatelů a rostla měrou nikdy nebývalou spotřeba i tím, že zlepšeny byly cesty a usnadňovaly vývoz zboží i do vzdálených zemí. Kdežto dříve jen bohatí lidé kupovali zboží zdaleka dovezené, vzrostl v 18. století okruh kupců a tím i poptávka po lacinějším zboží. V osmnáctém století se šířily zejména lacinější látky, a výrobci počali chápati, že výrobek může býti tím lacinější, čím méně práce a času naň třeba vynaložiti. To tedy podněcovalo k technickým vynálezům.

R. 1733 Kay zdokonalil stav (odrážkovým bidlem), takže jeden tkadlec mohl za den vykonati, co do té doby vykonali tkalci dva. Za den bylo utkáno, co za 8—10 dní na kolovrate bylo upředeno. Stav ten podněcoval ovšem opět k vynálezům i v oboru předení. R. 1761 Král. anglická společnost pro zvelebování umění a řemesel vypsala dvě ceny na vynálezy, které by umožnily, aby kolovrat spřádal najednou více než jednu nit. Tři roky na to James Hargreaves sestrojil stroj *(Spinning-Jenny)*, kterým nikoli jen tři nitě, nýbrž hned osm, pak šestnáct, dvacet a časem osmdesát nití bylo najednou spřádáno a to jen tím, že důmyslná konstrukce spojovala vřetena s kolem, a byl to stroj tak lehký, že jej poháněti mohlo i dítě. Příze arci byla tak slabá, že jí bylo možno užíti jen do útku a ne do osnovy. Ale již r. 1769 ohlásil nový patent Richard Arkwright. Jeho stroj vyráběl již přízi tak pevnou, že z ní bylo možno hotoviti i osnovu a vyráběti tedy tkaniny celobavlněné. Stroj Arkwrightův byl však těžký, musil býti poháněn vodním kolem a nazván byl „*water-*

frame". Crompton spojil pak přednosti obou strojů, Hargreavesova a Arkwrightova, a jeho „*mule-jenny*" zdokonalila strojní předení tak, že jediný stroj měl časem až 2000 vřeten a pracoval tak bezpečně, že jediný člověk mohl obsluhovati několik strojů. A nejen rychlejší a lacinější se stala výroba, nýbrž zdokonaleny byly i výrobky, takže Anglie nabyla převahy nad jinými zeměmi.

Třináct let po „*water-frame*" Arkwrightově kněz dr. Edvard Cartwright vynalezl stav, který veškeré úkony konal sám, a časem zdokonalený mechanický stav vyráběl za den tolik, co dříve vyrobilo 40 tkalců. Stroje vnikaly i do odvětví jiných. V 18. stol. v Anglii byly látky potiskovány ručně. Vyžadovalo to zručnosti řemeslníků a času: deska za deskou byly přikládány, a než byl potištěn kus kalika, bylo nutno desku 448krát položiti. Měla-li býti látka vícebarevná, bylo nutno počínati tolikráte znovu, kolik bylo barev. Od r. 1785 užívali k potiskování válců a bylo možno dokonce tisknouti několika válci zároveň, takže devadesát devět setin práce odpadlo, a ještě práce byla vykonána lépe a mohli ji konati lidé necvičení. Lewis Paul si r. 1748 dal patentovati stroj mykací, který ušetřil tři čtvrtiny práce, Cartwright 1790—1792 vynalezl stroj na česání vlny.

Tak neodolatelně vnikaly stroje do textilnictví a přinášely v zápětí velké změny. Prvá vyplývala z toho, že stroje byly tak těžké, že je nebylo možno poháněti ručně. Stroje poháněny byly vodním kolem a důsledek toho byl, že výroba, která do té doby byla provozována porůznu podomácku, se soustřeďovala. Při řekách byly stavěny mechanické přádelny, ale netrvalo dlouho, a pohon vodní byl nahrazován pohonem parním. Jako stroje prvé umožnily silou přírodní nahraditi práci lidskou, vynálezy další způsobily, že umělé zdroje energie nahradily energii přírodní.

Že pára může vyvinouti značný tlak, bylo známo od starověku, ale trvalo dlouho, než tohoto teoretického poznatku bylo prakticky použito. Teprve r. 1698 sestrojil Tomáš Savery stroj, který silou páry vytlačoval vodu. Stroje užívalo se k odvodnění zatopených dolů a témuž účelu sloužil i stroj zdokonalený r. 1705 vynálezem Newcomenovým. Tlak páry kolmo zvedal píst, a pak píst tlakem vzduchu opět klesal. Strojů parních užívali v dolech, poněvadž tam byl nadbytek laciného uhlí a vody. Teprve, když James Watt parní stroj postavil vodorovně a, připouštěje páru na obě strany pístu, zhotovil stroj dvojčinný, stoupla výkonnost parních strojů tak, že i mimo doly bylo možno jich s prospěchem užívati. R. 1785 počali poháněti parním

strojem prvou přádelnu, r. 1786 mlýn. Sice ještě do třicátých let devatenáctého století bylo hospodárnější poháněti stroje vodou, ale význam parních strojů očividně stoupal. R. 1800 bylo již jedenáct Wattových strojů v Birminghamu, dvacet v Leedsu, 32 v Manchestru.

S vynálezy strojů rostl význam železa. Stále více železa bylo potřebováno, cena železa stoupala a zdálo se, že rostoucí potřebě té nebude možno postačiti a že nedostatek železa vůbec zastaví další vývoj. Nebylo arci nedostatek železné rudy, ale železa z rudy té se těžilo málo. Porůznu bylo na sta hutí, ale výkonnost jejich byla malá, a nebylo možno ji stupňovati, poněvadž se nedostávalo paliva. Hutnické pece byly roztápěny dřevěným uhlím, a chtělo-li se výrobu stupňovati, musilo se sahati na valně ztenčené již bohatství lesní. Uprostřed osmnáctého století nevystačovala Anglie s železem v zemi vyrobeným, a železo bylo dováženo ze Španěl, Švédska a Ruska. Již v sedmnáctém století byly učiněny pokusy roztápěti pece uhlím kamenným, ale uhlí obsahuje síru a proto železa takto vyrobeného nebylo možno použíti. V osmnáctém století i na tomto poli vykonány byly pokroky. Od r. 1735 počali kamenné uhlí páliti v uzavřených prostorách a vyráběli koks, jehož se dalo použíti v huti, a užitek z vynálezu snižovalo jen to, že železo takto získané nebylo kujné. R. 1783 Henry Cort vynalezl t. ř. pudlování, při němž roztavená litina jest zbavována přebytečného uhlíku a mění se na železo kujné. Následek toho byl, že měrou stále větší uhlí kamenné vytlačovalo dřevěné uhlí. Jak s novými vynálezy strojů textilních a parního kotle stoupal význam železa, stoupala i potřeba uhlí.

Potřeba uhlí podněcovala k vynálezům dalším. R. 1813 vynalezeno bylo parní vrtadlo, r. 1815 Humphrey Davy vynalezl bezpečnostní kahan, který chránil horníky a zároveň umožňoval proniknouti do větších hloubek. Kdežto dříve ženy a děti v koších vynášely nakopané uhlí nebo rudu, byl r. 1820 zaveden mechanický výtah. Arci stejně jako bylo třeba více vytěžiti, stejně bylo třeba i toto rostoucí množství z dolů dopraviti na místo spotřeby. R. 1767 Reynolds dal položiti železné koleje. Vozy po kolejích táhli koně, ale poněvadž tření na kolejích bylo daleko menší než na obyčejné cestě, utáhl jeden kůň, co dříve utáhlo koní deset a nad to doprava byla rychlejší než dříve. Na počátku devatenáctého století ani to již nestačilo, a po několikerých pokusech vynálezců jiných počal r. 1814 Jiří Stephenson voziti uhlí z kenilworthských dolů parním strojem. R. 1825 byla již Stephensonem postavena dráha ze Stocktonu do Darlingtonu a parní stroj „Locomotion“ utáhl 38 vozů a docílil

V Anglii vyrobilo se železa

roku	tisíc anglických tun
1740	7
1800	158
1850	2250
1900	8960.

Za 160 let se tedy výroba zvýšila více než tisíckráte.

neslýchané v době té rychlosti 29 kilometrů. Úspěch ten byl příkladem pro stavbu železnic a lokomotiv dalších. R. 1830 přes všechnu agitaci nepřátel byla dohotovena dráha z Liverpoolu do Manchestru, a Stephenson opětně triumfoval, zdolav množstvím mostů a smělým tunelem všechny překážky přírodní, a zároveň znova dovedl stupňovati rychlost, takže se dráha osvědčovala jako dopravní prostředek nejen pro zboží, nýbrž i pro dopravu osob.

Prvý pokus poháněti lodi parou učinil již Papin na sklonku sedmnáctého století, ale parník jeho i parníky jiné, které byly sestrojeny v osmnáctém století, jezdily příliš pomalu. Teprve r. 1807 Fultonův parník Clermont osvědčil se pro praktickou potřebu, takže bylo možno jím dopravovati osoby z New Yorku do Albany. Za pět let bylo na severoamerických řekách padesát parníků, r. 1823 měly Spojené státy severoamerické více než tři sta parníků. R. 1815 měla Anglie se Skotskem dvacet parníků a r. 1823 měla jich již více než 160. R. 1818 vyplul z New Yorku první parník přes oceán. Tento parník byl ještě pro všechny případy opatřen také plachtami a vykonal cestu do Liverpoolu za 26 dní, ale záhy se podařilo dobu přeplavby zkrátit. Technické pokroky stejně jako umožnily stupňovati výrobu, přispěly i k tomu, že styk mezi jednotlivými zeměmi i oběh zboží byl nesmírně usnadněn.

Zmínil jsem se tu o některých důležitějších vynálezích. Čtenář si zajisté povšiml, že se takřka veškeré ty vynálezy staly v Anglii a byly dílem Angličanů. Vlastenečtí historikové angličtí to vykládají tím, že Angličané měli zvláštní dar vynalézavosti. Pravdou jest jen to, že v Anglii bylo pro technické pokroky zvláště příznivé prostředí. V době, kdy ve Francii usilovali o nové uspořádání lidské společnosti a kdy

Němci prožívali vrcholnou dobu svojí literatury, byl v Anglii téměř všechen zájem soustředěn k otázkám hospodářským. Vynálezci byli i jinde, ale v Anglii měli vynálezci spíše možnost myšlenky své uskutečniti. Ch. M. Jacquard, jenž vynalezl stroj na tkaní vzorkovaných látek, i Lebon, jenž vynalezl plynové osvětlení, byli Francouzi, ale přece bylo pak mechanických stavů ve Francii méně než v Anglii a osvětlování plynem bylo tam zavedeno později než v Anglii. Náš Ressel vynalezl lodní šroub, ale teprve Eriksson v Americe docílil, že byly stavěny parníky takto poháněné. Kdežto Fulton v Paříži marně nabízel svůj parník, vynálezce water-frame R. Arkwright obdržel od bohatých podnikatelů předem 12.000 liber a vydal je dříve, než se dostavil úspěch. V Anglii bylo více bohatství i více lidí, ochotných vložiti kapitál do průmyslového podnikání. Anglie tak opětně předešla pevninu. Nové výrobní prostředky Anglii pak umožnily, že v několika desítiletích mohla výrobu neobyčejně stupňovati a zároveň snížiti cenu tovarů, takže žádná jiná země s ní nemohla soutěžiti.

Počátky továrního průmyslu. Snahou Anglie tedy bylo, aby náskok, který získala, jí byl zajištěn. Do r. 1825 vývoz strojů z Anglie byl vůbec zakázán. Stroje i náčrty směly býti vyváženy jen s úředním povolením, a kdo zákaz přestoupil, měl býti deportován do Australie. Arci ani takovýmito prostředky nepodařilo se zabrániti tomu, že se jednotlivé stroje nebo vědomosti o nich dostaly na kontinent. U nás Josef Leitenberger cestou přes Kodaň získal tajemství anglického předení a zařídil ve Verneřicích prvou přádelnu podle anglického vzoru (r. 1797), po níž (r. 1799) následovaly přádelny v Kosmonosích a N. Zákupech. R. 1802 opatřil hrabě Salm v Anglii s nemalým nebezpečím pro brněnské průmyslníky nákresy

Arkwrightova stroje a zřízena byla v Brně prvá strojírna. R. 1814 počala v Brně první továrna užívati parního stroje, r. 1818 následoval podnik druhý. Ještě dříve se objevil parní stroj ve Štěpánovských železárnách.

Tak na počátku devatenáctého století počínají u nás prvé náběhy k továrnímu průmyslu, arci jen skrovné náběhy, avšak ani jiné země na kontinentě nebyly po té stránce valně pokročilejší. R. 1790 měli ve Francii 900 strojů na předení (jennies), zatím co jich v Anglii bylo na 20.000. Kolem r. 1800 zakládá Angličan William Cockerill prvé mechanické přádelny na vlnu ve Verviers v Belgii, v Dürenu v Porýní a v Dolní Lužici. Teprve r. 1803 postavena byla první tovární přádelna v Alsasku a ještě r. 1815 neměl průmysl severofrancouzský parních strojů. R. 1806 byla v Creusotu postavena prvá pec koksová. R. 1810 počíná tovární přádelnictví ve švýcarském Sv. Havlu. Do Pruska první parní stroj dovezen byl r. 1788 a druhý teprve r. 1822. Podobných dokladů bylo by možno uvésti mnoho. Zaostalost tato nebyla na překážku, pokud za napoleonských válek byla vyloučena anglická soutěž. Chráněn kontinentálním systémem rostl francouzský průmysl, a systém ten prospíval i zemím jiným. Ale sotva byl uzavřen mír, poměry se změnily. Laciné anglické zboží zaplavilo pevninu. Nastala krise, která tak těžce postihla průmyslovou výrobu na kontinentě, že i u nás mnoho průmyslových podniků vůbec zaniklo.

Kterýsi Angličan tenkráte výslovně hlásal, že továrny na pevnině musí býti hned v plenkách udušeny. To se nepodařilo. Mnohé podniky sice zanikly, jiným však krise dala základ k pozdějšímu vývoji. Poznalo se, že chce-li se průmysl vůbec udržeti, musí si osvojiti technické vymoženosti anglické. Tak od dvacátých

let rychle se šíří užívání strojů a parního pohonu. U nás ve dvacátých letech zobecněly mechanické stavy a v Čechách bylo 88 strojních mechanických přádelen s 350.000 vřeten. Podobně rozvíjela se výroba v německých zemích a od poloviny třicátých let položil tu W. Siemens základy k německému průmyslu elektrotechnickému. Ještě pronikavější byly tenkráte pokroky průmyslu francouzského. Kdežto r. 1815 severofrancouzský průmysl ještě vůbec neměl parních strojů, r. 1830 bylo tam 620 strojů, které vládly celkem silou desítitisíce koní. R. 1847 bylo v celé Francii již na 5000 parních strojů, které měly celkem na 60.000 koňských sil. Touž dobou vyspělo a zmohutnělo alsaské přádelnictví. R. 1844 bylo možno napsati, že Francie rychleji pokračuje než kterákoli země jiná. Přesto uprostřed devatenáctého věku převaha Anglie nebyla ještě ani zdaleka dostižena. Úžasný rozmach anglického průmyslu ani v druhé polovině století se nezastavil, ale tempo vzestupu se zpomalilo. Zdá se, jakoby Anglie příliš ulpívala na úspěších dosažených a že její hospodářství příliš podléhalo konservativním sklonům. Ale snad je to jen zdání. Snad byl to jen zcela přirozený a nutný následek toho, že i v jiných zemích rostl průmysl a tím anglická výroba ztrácela svá odbytiště a Anglie pozbývala svého výlučného postavení.

Po dlouhé věky byla Francie nejvážnějším soupeřem Anglie, v druhé polovině devatenáctého století přestala jím býti. Jen v uměleckém průmyslu a hedvábnictví zachovávala si Francie prvenství, v jiných odvětvích velikého průmyslu na prvém místě mezi státy evropské pevniny bylo Německo. Na počátku našeho věku mělo Německo z celého světa nejdokonalejší průmysl chemický a také neobyčejně dokonalý průmysl elektrotechnický. K těmto zasloužených úspěchům svého technického školství a svých organisačních schopností při-

V letech 1847—1850 bylo vřeten		
v Anglii asi	14·5	milionů
ve Francii asi	3·5	milionů
v zemích německých asi	1	milion.

pojili Němci mocí ještě úspěchy další. Po vítězství r. 1870 si nově zřízená Německá říše přisvojila nejprůmyslovější část poražené Francie. Německý textilní průmysl takto rázem vzrostl o 50% dosavadního počtu vřeten, o 88% mechanických stavů a o plných 100% strojů tiskařských. Ještě větší význam mělo získání ložisek železné rudy v Lotrinsku. K 300 mil. tun rudy, které byly na dřívějším německém území, přibylo v Lotrinsku 700 mil. tun dalších. Byla to arci ruda méněcenná, ale když se metodou Thomas-Gilchristovou podařilo vyloučiti z rudy fosfor, nabyla lotrinská ložiska obrovského významu. Lotrinsko skýtalo rudu a Poruří koks. Touto spoluprací německé železářství úžasně rostlo. Již r. 1860 dohonily německé země Belgii, r. 1870 Francii, r. 1903 Anglii a německé železářství stanulo za Spojenými státy severoamerickými na druhém místě ve světové produkci. Spoléhajíc na převahu svého železářství, podstoupilo Německo r. 1914 zápas o nadvládu v Evropě, zápas, který se proměnil ve válku světovou.

Není tu místa vypisovati podrobně rozvoj průmyslu v jednotlivých evropských státech. Třeba se spokojiti daty o dvou nejdůležitějších odvětvích průmyslových. Čísla průmyslu rakousko-uherského kryjí průmysl nyní československý. V textilnictví od počátku Čechy a Morava předčily ostatní země rakouské, takže po rozpadnutí staré monarchie Československu připadly tři čtvrtiny rakouského textilnictví. V železářství na čas se zdálo, že země české ustoupí Štyrsku a Korutanům.

Produkce surového železa v 1000 m/t.

Roku	1880	1890	1900	1913
Německá celní oblast	2.729	4.658	8.521	19.309
Velká Britanie	7.878	8.031	9.103	10.650
Francie	1.725	1.962	2.714	5.207
Belgie	608	788	1.019	2.485
Rakousko-Uhersko . . .	464	965	1.312	2.367
Rusko	449	928	2.801	4.557
Švédsko	429	446	528	730

Bylo to v letech šedesátých, když vynález Bessemerův vytlačoval starší *pudlování. Bessemerování* vyžadovalo dobré jakosti rudy, ale po Thomas-Gilchristově vynálezu jakost rudy nerozhodovala již tou měrou jako hojnost uhlí a koksu. Země naše, které mají s dostatek uhlí i rudy, ocitly se opět v popředí rakouské výroby. Od r. 1848 do r. 1896 produkce železa v Čechách vzrostla osmkrát, ve Slezsku devětkrát a na Moravě čtrnáctkráte.

Takovýchto dat o vzestupu průmyslu bylo by ovšem možno uvésti mnoho. Ve všech zemích rostl průmysl tovární. Rostl tím, že i výroba i spotřeba byla na konci devatenáctého století větší než v dobách dřívějších, i tím, že tovární výroba více a více vytlačovala práci rukodělnou. Ještě ji nevytlačila zcela, zůstávají oblasti, kam tovární výroba nepronikla, ale oblastí těch stále ubývá. Máme-li na zřeteli země, byly zajisté v Rusku zvlášť příznivé podmínky pro domácí průmysl, neboť dlouhá zima nutí zemědělce k vedlejšímu výdělku. Nepochybná data svědčí o tom, kterak i v Rusku domácí průmysl ustupuje výkonnějšímu průmyslu továrnímu. Máme-li na zřeteli obory, jistě hotovení šatů a obuvi skýtalo zvlášť příhodné podmínky pro výrobu řemeslnou. Než v poslední době rozvoj konfekčního

Bavlnářství podle počtu vřeten v milionech.			
Roku	1894/5	1906/7	1913
Velká Britanie	44·5	50·7	55·6
Německo	7·9	9·4	10·9
Francie	4·0	6·8	7·4
Rakousko-Uhersko . . .	3·1	3·6	4·9
Italie	1·4	3·5	4·6
Švýcary	1·7	1·5	1·4
Belgie	1·0	1·1	1·5
Španěly	2·6	1·9	2·2
Rusko	5·0	6·5	9·0

průmyslu a tovární výroby obuvi (která právě u nás se tak slibně rozvíjí) jsou důkazem, jak neobyčejné jsou možnosti továrního průmyslu. Jako ve středověku převládala rukodělná malovýroba v dílně řemeslníkově, tak vývoj v devatenáctém století dospěl k tomu, že se strojová velkovýroba v továrně stala převládající výrobní formou přítomné doby.

*

Otázka sociální. Proměna, která se na rozhraní osmnáctého a devatenáctého věku udála v Anglii a pak v jiných zemích evropských, byla nazvána *průmyslovou revolucí.* Označení to nezdá se nepřiměřeným. Pronikáním strojů a rozvojem továren byly veškeré podmínky života změněny více, než je mohl změniti sebe větší politický převrat. Revoluce průmyslová zasahovala do poměrů celku i života jednotlivcova. Stroje umožnily, že, co dříve konalo mnoho lidí, pomocí stroje mohl vykonati člověk jeden. I vznikalo nebezpečenství, že bude práce jen pro jednoho a že všichni ostatní budou musit zaháleti. Dělníci na sklonku osmnáctého století a na počátku devatenáctého se proto vzpírali strojům, vypukaly spory a bouře. U nás bouře takové byly zejména r. 1844. Nepodařilo se arci za-

brániti strojům, ale ani obavy těch, kteří tenkráte stroje rozbíjeli, nevyplnily se zcela. Na jedné straně sice rozvoj strojů způsobil, že jeden člověk více vyráběl, na druhé však, čím lacinější byly výrobky, tím větší byla spotřeba a odbyt zboží, a ježto se více zboží vyrábělo, nalézalo více lidí práci. Nenalézali jí však tam a takovým způsobem jako dříve. Tkadlec nemohl již pracovati doma za vlastním stavem, nýbrž musil pracovati u stroje, který byl majetkem cizím. S počátky továrního průmyslu počaly v našich horách nejhorší doby pro domácí průmysl. Práci řemeslnou vytlačovala práce tovární, a tím nebývalou měrou vzrostl rozdíl mezi zaměstnavatelem, jenž vlastnil výrobní prostředky, a „*proletářem*", který pracoval pomocí výrobních prostředků cizích. Dříve tovaryš zaměstnaný u mistra tkalcovského mohl spoléhati na to, že se časem z tovaryše stane mistrem, zakoupí si stav a bude pracovati na svém. V období továrního průmyslu vzestup ze zaměstnance na samostatného podnikatele nebyl sice nemožný, ale stával se stále obtížnějším a méně pravděpodobným. Vzestup byl ztížen tím, že, čím stroje byly dokonalejší, tím byly i nákladnější, a k tomu přistupovalo i to, že s rozvojem strojů nerostly úměrně mzdy dělníků. V době průmyslové revoluce dělník se nemohl domoci vyšší mzdy, poněvadž bylo stále s dostatek těch, kteří hledali práci. Se vznikem strojů přibývalo poptávky po práci i proto, že stroj umožňoval s menším počtem pracovních sil vykonati touž práci, i proto, že, co dříve vyžadovalo tělesné síly a odborné výuky, pomocí stroje se stalo poměrně snadným mechanickým úkonem. Vznikající textilní továrny nemusily voliti jen mezi těmi, kteří dříve již za stavem pracovali, touž práci mohli konati i lidé necvičení, i ženy a děti. Božena Němcová zachovala nám obraz poměrů v takové staré továrně. Továrna, kterou popisuje, jest přádelna u České Skalice.

„Dřívější leta, když nebyly stroje ještě tak zdokonalené a mnohem dražší, potřebovalo se k práci 600 lidu a muselo se pracovati ve dne v noci; nyní pracuje tam jen 300 lidu a jen ve dne; v zimě od 6 do 6, v létě od 6 do 7 hodin. — Děvčata vydělají si týdně 2 a nanejvýše 3 zlaté rak. čísla, když jsou pilná. Mužští též tak jsou placeni, ale někteří při těžší práci i 5 zlatých týdně vydělávají. — Chlapci a menší děvčata mají 10 krejcarů na den. Pracuje tam většina ženských. Nejnezdravější práce je čištění surové bavlny a ve čtvrtém poschodí celodenní stání u strojů, neboť se podlaha ustavičně třese a v zimě je tam zima největší, v létě zase horka. Dlouho tam málokterá vydrží, dostanou slabost nohou a souchotě a jediná jen soukačka je tam od počátku fabriky, 20 let. — —"

Poměry, které tu líčí Božena Němcová, byly velmi zlé, ale poměry v anglických továrnách na počátku devatenáctého století byly ještě horší. Mzdy byly nízké a pracovní doba dlouhá. Stávalo se, že se v továrnách pracovalo denně patnáct až šestnáct hodin a že po celou tu dobu titíž dělníci byli tam zaměstnáni. Životní míra těchto dělníků byla tak nízká, že jejich osud byl přirovnáván k osudu černošských otroků v Americe, a ještě se mohlo tvrditi, že otroci oni se mají lépe, ježto mají dosti čerstvého vzduchu, dosti jídla a dosti času na odpočinek, čehož všeho tovární dělníci ti postrádají. Průmyslová revoluce stvořila davy hladových dělníků a s davy těmi stvořila otázku sociální tak, jak ji známe dnes.

Pokud sahá pamět lidská, byli vždy bohatí a chudí, a chudí byli vždy nejen hospodářsky, nýbrž i sociálně hůř postaveni. Že rozdíly ty na počátku devatenáctého století nabyly větší palčivosti, toho příčina tkvěla nejen ve zlých poměrech hospodářských, nýbrž ještě více v ideovém ovzduší, které doba ta přinášela. Středověk

věřil, že společenské řády jsou od Boha stanoveny a kázal trpělivě snášeti těžkosti, které z řádů těch pramenily. Renesancí a osvícenstvím nazírání to padlo a lidé, pozbyvše víry v nadpřirozené základy společenských řádů, nabývali zároveň naděje, že jest možno řády ty jinak a — po lidském rozumu — lépe uspořádati. Hospodářský vývoj na počátku devatenáctého století na velkou část anglického lidu uvalil bídu, ale zároveň myšlenkové proudy doby stále naléhavěji vedly k otázce, zda takovéto poměry jsou nutné.

Na otázku tu hospodářská věda na počátku devatenáctého století nedávala uspokojivé odpovědi. Její vůdčí zásady byly čerpány z nauky Adama Smithe (1723—1790). Autor slavného spisu o bohatství národů učil, že výroba stoupá tím více, čím více odstraňovány jsou překážky, které jí překážejí a čím svobodněji se každý jednotlivec může věnovati zaměstnání, které si vyvolil. Bude-li hospodářskému podnikání dána svoboda, dospěje se přirozeně k sociální harmonii. První zásada Smithova se skvěle osvědčila. Období, které přineslo uvolnění individua, přineslo i nevídaný rozmach výroby, a není divu, že se svoboda stala vůdčím heslem, které průkopníci nového hospodářství v Anglii vepsali na svůj štít. V Manchestru, hlavním středisku anglického bavlnářství, škola hospodářských teoretiků hlásala, že nejlépe se stát zaslouží o rozvoj hospodářství, ponechá-li všemu volný průběh (francouzské heslo: „*Laissez faire, laissez passer*“). Marno bylo poukazovati na to, že these Smithova po jiné stránce selhává a že rozvoj hospodářství jen některým přináší blahobyt a že u jiných jen stupňuje chudobu. Manchesterští liberálové odpovídali, že se blahobytu dostává zdatným a že jest přirozeno, zůstávají-li méně zdatní v chudobě. Na štěstí veřejné mínění země nemohlo se spokojiti takovýmto chladným vědeckým stanoviskem. Křesťanská

morálka nepřipouštěla, aby se nečinně přihlíželo k tomu, že tisícům hrozí smrt hlady. V době průmyslové revoluce veřejná dobročinnost se ujímala strádajících. Farnosti z veřejných prostředků přispívaly na obživu nezaměstnaných. Výsledky však nebyly úměrny množství vynaložených peněz. Byly vyslovovány stížnosti, že podpora nezaměstnaných vede k tomu, že nezaměstnaný nehledá práce a spokojuje se podporou. Podpora sice byla velmi nízká, ale nelišila se valně od toho, co si pracující dělník mohl vydělati prací. Tak znenáhla razilo si cestu přesvědčení, že pouhou dobročinností sociální otázky řešiti nelze.

Sociální reformy. V Anglii po té stránce veliké zásluhy si získal Robert Owen (1771—1858). Vypracovav se ze skrovných počátků a stav se spolumajitelem přádelny, pokusil se dáti poměru mezi továrníkem a dělníky nový obsah. Zvýšil svým dělníkům mzdy, zkrátil pracovní dobu, postavil pro dělníky domy a pro jejich děti školy, zlepšil zdravotní poměry v dílnách. Při tom továrna prospívala a za několik let zdravotní i mravní poměry dělnictva se tak zvýšily, že Owenův New Lanark se stal pozoruhodností, na niž se lidé jezdili dívati. Owen tvrdil, že stejných úspěchů mohou dosíci i jiní, i stal se hlasatelem sociálních reforem. Doporučoval jako ideální typ průmyslového podnikání výrobní družstva, jichž členy by byli dělníci sami. Owen jest tedy teoretickým zakladatelem anglického družstevnictví a, třeba další jeho pokusy měly příliš utopický a neuskutečnitelný ráz, podnikání Owenovo

Čteme, že se v Anglii pracovalo do týdne asi: roku 1840 69 hodin, roku 1873 60 hodin, roku 1878 56 hodin, roku 1897 54 hodiny.

V téže době se zvýšila mzda dělníkova trojnásobně.

mělo historický význam. Z jeho spisů čerpali podněty ti, kteří později v Anglii organisovali výrobní družstva, i ti, kteří agitovali pro zkrácení pracovní doby a pro sociální opatření ve prospěch dělnictva. Z Owenova podnětu r. 1819 za ministra Peela bylo uzákoněno, že děti do 9 let nesmějí býti v bavlnářství zaměstnány, a děti mezi devátým a šestnáctým rokem neměly býti zaměstnány v noci, a ve dne ne déle než 12 hodin a v sobotu 9 hodin (s 1½hodinovou přestávkou na jídlo). R. 1833, 1874, 1891 a 1901 předpisy ty byly doplněny a zostřeny. Pracovní doba byla postupně zkracována. Zaměstnavatelé se bránili tvrdíce, že tím snížena bude výkonnost. Avšak další zkušenosti vyvrátily takovéto obavy. K ochraně dětí přistoupila ochrana žen a pak zkrácení pracovní doby vůbec, jakož i ustanovení o hygieně v továrnách. Aby zákony byly dodržovány, nad tím od r. 1833 bděli živnostenští inspektoři. Někde arci zákony nebyly plněny, jinde však zůstávaly za skutečností. Odborové organisace dělnické, které v druhé polovině devatenáctého století byly vybudovány, docílily toho, že pracovní doba byla postupně snižována a zároveň zvyšovány byly mzdy, takže anglický dělník na počátku dvacátého století žil daleko lépe než jeho předkové před sto lety.

Anglie, jako předešla jiné země průmyslovým vývojem, stala se učitelkou i ve věcech sociálních. Ve Francii již r. 1813 bylo zakázáno zaměstnávati v dolech děti mladší desíti let, ale teprve zákon z r. 1841 zakázal v továrnách zaměstnávati děti do 8 let. Děti od 8—12 let měly býti zaměstnávány jen po 8 hodin (s jednou přestávkou na jídlo) a osoby mladistvé od 12 do 16 let měly býti zaměstnávány jen 12 hodin (s 2 přestávkami na jídlo). Teprve za revoluce r. 1848, 2. března, byla vládním dekretem snížena pracovní doba na 10 hodin v Paříži a na 11 hodin na venkově

a touž dobou, 25. února, uznala vláda základní zásadu Blancovu a zavázala se zajistiti prací život dělníků a zajistiti práci všem občanům. Ze státních prostředků byly zřízeny dílny, poskytována práce nezaměstnaným a pak bylo založeno množství výrobních družstev dělnických. Ale tyto a podobné pokusy příliš překotně podnikané zklamaly. Sotva byly v červnových bojích potlačeny revoluční pokusy dělnictva, byla v září 1848 obnovena 12hodinná doba pracovní. Při ní se pak zásadně setrvalo, až třetí republika r. 1874 a 1900 zavedla 10hodinnou dobu pracovní. Zároveň byly (r. 1874) zostřeny zákony na ochranu dětí a zřízeni živnostenští inspektoři. Na počátku dvacátého století následovala pak další sociální opatření.

V Rakousku r. 1787 bylo nařízeno, aby v továrnách nebyly zaměstnávány děti do 9 let. R. 1842 byla hranice ta zásadně zvýšena na 12 let, jen výjimečně měly býti zaměstnány děti od 9—12 let, a to nejvýše 10 hodin denně, děti od 12—16 let neměly pracovati za den více než 12 hodin (s hodinovou přestávkou na jídlo), osoby do 16 let nesměly býti zaměstnávány v noci. R. 1859 byla pracovní doba dětí do 14 let zkrácena na 10 hodin. R. 1884 a 1885 stanoven byl normální pracovní den (i pro dospělé) v továrnách na 11 a v dolech na 10 hodin. R. 1883 zřízeni byli živnostenští inspektoři. R. 1887 zavedeno bylo povinné pojištění úrazové a r. 1888 pojištění nemocenské. Rakousko, zaváděje dělnické pojištění, napodobilo příklad Německa, kde nemocenské pojištění dělnické uzákoněno bylo r. 1883, úrazové r. 1884 a starobní a invalidní (kterého Rakousko již nenapodobilo) r. 1889. Pojištění dělnické zavedeno bylo i v zemích jiných, ale bylo to pojištění dobrovolné. Že Německo (a Rakousko podle jeho vzoru) uzákonilo pojištění povinné, vyplývalo z německé záliby v reglementaci shůry i z úvahy

(jistě správné), že jest povinností státu pomáhati sociálně slabým.

Byly tu naznačeny poměry dělnictva na počátku devatenáctého století. Srovnáme-li poměry na počátku dvacátého století, nelze tajiti, že poměry dělnictva se velmi podstatně zlepšily. Přispěl k tomu stát, přispěla k tomu organisovaná svépomoc dělníků i mravní pomoc, kterou intelektuálové v devatenáctém století podporovali úsilí dělnictva o sociální vzestup. Poměry dělnictva v různých zemích nebyly stejné. Nebyly k tomu ani stejné podmínky. Na počátku dvacátého století v Anglii na 2000 vřeten stačili tři dělníci, u nás šest až sedm, v Rusku dvanáct až patnáct. Touž dobou v Anglii dělník obsluhoval šest mechanických stavů, v Německu tři až čtyři, u nás nejvýše tři a v Rusku byli k jednomu stavu dělníci dva. Za takovýchto poměrů nebylo možno, aby měli dělníci mzdu všude stejnou. Arci rozdíly mezi zeměmi měly i příčiny jiné. V různých zemích různá byla váha dělnictva, daná počtem a významem jeho v hospodářství národním i organisační schopností dělnictva a jeho politických stran. A význam mělo tu i zřízení politické a vliv, který zřízení to dělnictvu přiznávalo.

Sociální revoluce, která od r. 1917 poutá největší evropskou říši, bouře, které po skončení světové války otřásaly jinými státy, ukázaly, jak — přese všechny sociální reformy — těžkým problémem zůstává otázka sociální. Že sociální revolucí nejtíže postiženy byly země s nižší životní mírou dělnictva, naplňuje nadějí, že sociální reformy nevyzněly zcela naprázdno. Rozvoj továrního průmyslu v devatenáctém století vyhloubil propast, která ohrozila budoucnost Evropy. Sociální politika hledá prostředky, kterak propast tu překlenouti. Třeba doufati i možno věřiti, že se jí to podaří.

VIII. Od svobodného obchodu k světové válce.

Rozhlížíme-li se po kraji, co jest blízké, jeví se velkým, a co jest vzdáleno, jeví se malým. Jest to klam. Hledíme-li do minulosti, dojem jest podobný. Zdá se nám, že čím více se blížíme přítomnosti, tím konání lidské nabývá mohutnějšího rozsahu a rychlejšího spádu. Zdání to však klamem není. Zajisté, že vzdálená minulost přinesla mnoho vymožeností, bez nichž by nebylo dalšího vývoje. Ale zcela nepochybné číslice nás poučují, že podnikání lidské právě v posledním období, za života našeho a otců a dědů našich, nabylo rozsahu, o kterém dřívější pokolení neměla ani potuchy.

Populace. Devatenáctý věk v Evropě byl ve znamení rostoucí výroby. Výroba rostla přirozeně již tím, že přibývalo obyvatelů. Sice na 30 milionů lidí se v té době vystěhovalo do zámoří, ale přesto počet obyvatelů rostl tak, že na konci devatenáctého století byla Evropa více zalidněna než kdy před tím. Nikoli jen

	188 milionů	jako	r. 1800,
nýbrž	267 milionů		r. 1850,
	308 milionů		r. 1870,
	358 milionů		r. 1890,
	398 milionů		r. 1900,

bylo nutno uživiti, a Evropa je uživila. Rostoucí výnos zemědělství živil více lidí, a přírůstek obyvatelstva, který nenalézal obživy v zemědělství, opouštěl venkov a stěhoval se do měst. Města rostla. V oblasti Velkého Londýna bylo r. 1801 asi 1,115.000 obyvatelů a r. 1901 6,581.000 obyvatelů. To bylo město největší, ale na konci devatenáctého století měla Evropa milionových měst několik a statisícových měst větší počet. Takto veliká města přerůstala arci městské hospodářství doby starší. Zásobení měst vyžadovalo dovozu potravin z dálky a, aby potraviny ty byly zaplaceny, bylo třeba městské zboží vyvézti také do krajin vzdálených. Vzrůst měst jako rozvoj všeho hospodářství v devatenáctém století předpokládal styk mezi vzdálenými zeměmi, předpokládal zdokonalení dopravy. Vskutku doprava byla zdokonalena měrou nikdy nebývalou.

Doprava. O Stephensonově vynálezu byla zmínka v předcházející kapitole. Anglie předešla státy pevninné vynálezem, ale i vybudováním lokomotivních železnic. R. 1840 měla již *1349 km*, r. 1850 *10.659 km* parostrojních tratí. I 1840 i 1850 byla to téměř polovina železničních tratí v Evropě. U nás nejstarší železnice jest dráha z Českých Budějovic do Lince, která zahájila dopravu r. 1828. Byla stavěna k dopravě soli do Čech a byla to dráha koňská. Touž dobou také ve Francii postavili první koňskou železnici, byla určena k dopravě uhlí z dolů a vedla ze St. Étienne do Andrégieux. První lokomotivní trať v Rakousku byla trať z Vídně do Brna, která zahájila dopravu r. 1839. O čtyři roky předešla ji nejstarší lokomotivní dráha německá (Norimberk-Fürth 1835) a o dva roky nejstarší parostrojní železnice francouzská (Paříž-St. Germain r. 1837). Naproti tomu již r. 1834 byl pozván Stephenson do Belgie, aby navrhl plán železnic pro tuto, teprve nedávno (r. 1830) osvobozenou zemi. Belgie

Železnic bylo		
roku	v Evropě	vůbec
1840	2.925	7.679
1850	23.504	38.568
1860	51.862	108.012
1870	104.914	209.789
1880	168.983	372.429
1890	223.869	617.300
1900	283.525	790.125
1910	334.041	1,030.307 kilometrů.

první pečovala o soustavnou výstavbu lokomotivních tratí. Stát sám postavil hlavní trati a průmysl belgický dodával i koleje i lokomotivy, a tak již ve čtyřicátých letech vynikal malý stát belgický i poměrným rozsahem železnic i poměrně dokonalým železářstvím. A když pak v padesátých letech i v jiných státech počali překotně stavěti železnice, i tam bylo kladení kolejí a stavba lokomotiv podnětem k rozmachu železářství, a zdokonalení dopravy prospělo ovšem i všemu ostatnímu hospodářství. Rozrůstala se i houstla železniční síť, a tempo dopravy se zrychlilo. Na počátku dvacátého století jezdily rychlíky v Anglii a Německu průměrnou rychlostí 60 *km*, ve Španělsku a Rusku 40 až 45 *km*. Když Palacký r. 1837 jel do Říma, jel povozem 15 dní. Kdo r. 1914 jel z Prahy do Říma, jel 2 dny.

Také o vynálezu parolodi byla zmínka již výše. Stavba parníků zrychlila a usnadnila styk se zámořím i styk mezi evropskými zeměmi. Teprve parníky umožnily pravidelné spojení. R. 1869 otevřen byl průplav Suezský a, ježto opět Středozemním mořem se brala doprava mezi Evropou a Indií, vrácena byla moři tomu část jeho historického významu. R. 1893 byl otevřen průplav Korintský a r. 1895 průplav ze Severního do Baltského moře.

Devatenáctý věk velkou část svých vymožeností vděčil parnímu stroji. Na konci století rostl však význam i jiných zdrojů energie. Vodní síla, proměněna turbinou v sílu elektrickou, poháněla továrny i elektrické dráhy zvláště v zemích, které neměly s dostatek uhlí. Zdokonaleny byly spalovací motory (vynálezy Daimlerův r. 1884, Benzův r. 1887), Daimler r. 1886 postavil prvý motocykl, Panhard a Levassor r. 1891 postavili motorový kočár a r. 1895 i u nás byla založena první česká automobilka Laurin a Klement. Lehké, nesmírně výkonné motory umožnily, že uskutečněn byl dávný sen člověka. R. 1904 provedli bratří Wrightové prvý zdařilý let a r. 1909 přeletěl Blériot průplav Lamanšský.

Pokroky devatenáctého století umožnily, že nejen člověk se daleko rychleji mohl dostati ze země do země, nýbrž že i nebývalou měrou zdokonaleny byly dorozumívací prostředky mezi lidmi. Počátky pošty sahají arci do doby dávné, ale ráz této instituce v devatenáctém století se naprosto změnil. Byla zrychlena stavbou železnic a parníků. Rozšířila se, když poštovné bylo sníženo a když (nejprve v Anglii r. 1840 na podnět Rowlanda Hilla) zavedena byla jednotná sazba za dopisy do kteréhokoli místa v zemi. Užívání pošty se rozšířilo a to, co kdysi bylo výsadou Taxisů, stalo se důležitou institucí veřejnou. Státy samy se ujímaly její správy. Od r. 1850 sdružovaly se státy (nejprve Rakousko a Prusko) v poštovní spolky a r. 1874 sešel se v Bernu kongres, který se stal základem Světové poštovní unie.

Roku	1875	1900
Světová poštovní unie měla připojených států .	15	62
dopravila milionů poštovních zásilek	144	1152

Již r. 1790 Claude Chappe vynalezl způsob, kterak optickými znameními na vzdálenost přenášeti zprávy. R. 1833 Gauss a Weber sestrojili telegraf elektrický a r. 1837 podle železniční dráhy Great-Eastern z Londýna do Birminghamu postaveno bylo elektrické telegrafní vedení. Reis (1864) a Bell (1876) vynalezli telefon a r. 1897 docílil Marconi prvních praktických výsledků s telegrafií bez drátu. Kdysi styk mezi zeměmi a zemědíly vyžadoval dlouhé doby: dnů, týdnů nebo měsíců. Na konci devatenáctého století, když postavena byla telegrafní a telefonní vedení a položeny byly podmořské kabely, styk ten byl nesmírně zrychlen. Rozvoj dopravy usnadnil obchod na veliké vzdálenosti. Telefon a telegraf podávaly zprávy o okamžitém stavu zboží v nejrůznějších zemích. Obchodník zvěděl, kde výhodně zboží nakoupiti a kde s užitkem možno je prodati. Tak technické vynálezy a praktické jejich využití přispívalo k tomu, že hospodářství měrou daleko větší než dříve se stávalo *hospodářstvím evropským a hospodářstvím světovým.*

Kapitál a banky. V devatenáctém století stoupal tedy rozsah hospodářského oběhu, ale zároveň rostla i intensita hospodářského života. Nálezy nových ložisk (v jižní Africe a severní Americe), zdokonalení těžby (kyanidní proces) umožnily, že produkce zlata byla takovou měrou stupňována, že se za dvacet let 1850—1870 vytěžilo patrně více zlata než za celých dvě stě let před tím. Také těžba stříbra rostla podobně a na prospěch hospodářství nebylo jen, že drahých kovů přibývalo, nýbrž i, že využití hodnot těch bylo daleko větší. Peníze neležely již ladem v pokladnicích. Byly zakládány *spořitelny,* první rakouská spořitelna založena r. 1819, Česká spořitelna založena r. 1824. Pak podle vzoru anglických družstev (Friendly-or Benefit-Societies) v Německu H. Schulze-Delitzsch pro-

Průměrná roční těžba zlata na zeměkouli v letech	
1801—1830 něco více než	14.000 *kg*
1831—1840 asi	20.000 *kg*
1841—1850 asi	55.000 *kg*
1851—1860 asi	200.000 *kg*
1861—1870 asi	190.000 *kg*
1871—1880 asi	173.000 *kg*
1881—1890 asi	162.000 *kg*
1891—1900 asi	316.000 *kg*
1901—1910 asi	569.000 *kg*

pagoval zřizování svépomocných *záložen* a v padesátých letech i u nás vznikly již prvé záložny (záložna řemeslníků pražských r. 1850, občanská záložna ve Vlašimi r. 1858). Ještě většího významu nabyly banky. Ony zejména mají zásluhu, že kapitál, kterého bylo možno užíti pro hospodářské podnikání, rostl ještě rychleji než rostla zásoba drahého kovu.

Devatenácté století počalo ve znamení nedostatku peněz. Francie za revoluce se snažila odpomoci tomu poukázkami („asignáty") na výnos z prodeje konfiskovaných statků, ale, když poukázek těch vydáno bylo příliš mnoho, klesly až na pět procent původní své hodnoty. Také odpůrce Francie Rakousko bylo nuceno vydávati „bankocetle" a vydalo jich tolik, že r. 1811 vyhlášen byl úpadek a 500 zlatých v bankocetlích musilo býti vyměněno za 100 zlatých v nově vydaných „šajnech". Ani tyto šajny se neudržely na hodnotě stříbra a r. 1815 platilo 10 zlatých šajnů jen tolik, co tři zlaté ve stříbře. Podobně i v Rusku r. 1810 měly papírové peníze jen pětinu své jmenovité hodnoty a také Anglie měla za válek nedostatek drahého kovu, takže Anglická banka r. 1797 zastavila vyměňování bankovek, a byly-li bankovky vyměňovány, platily méně než stříbro. Ale již r. 1821 Anglická banka ob-

novila výměnu bankovek v plném rozsahu a i jinak patrna byla záhy převaha anglického finančnictví, takže až do světové války Anglie měla po té stránce vedení. Vedle Anglie samé vynikalo bankami Skotsko. Příslovečná šetrnost Skotů dala od třicátých let podnět k zakládání četných depositních bank a úvěr, kterého tyto banky poskytovaly, umožnil, že se ve Skotsku rychle rozvíjel průmysl, že stavěny byly dráhy a parníky a prováděny byly nákladné meliorace půdy. R. 1800 založena byla *Banque de France* a r. 1816 *Národní banka rakouská*, ale úkolem těchto bank bylo hlavně půjčovati státu. Teprve později následovaly i na pevnině banky, které měly úvěrem podporovati průmysl: r. 1822 založena byla v Nizozemí *Société générale pour favoriser l'industrie nationale* a r. 1835 po osvobození Belgie *Banque Belge*. Proto v první polovině devatenáctého století větší vliv než banky měli bankéři. Z nich nejznamenitější byli Rothschildové, kteří se z rodného domu frankfurtského rozešli do čtyř hlavních měst západní a střední Evropy: Londýna, Paříže, Vídně a Neapole. Rothschildové financovali na př. stavby nejstarších železnic, bylo by je možno nazvati v Evropě prvními železničními králi.

Uprostřed století zavládl i na pevnině v oboru bankovním nový ruch. Jeho východiskem byla zejména Paříž, kde bratři Pereirové založili velkou banku (Société Générale du Crédit mobilier), jejímž cílem bylo poskytovati produktivní úvěr a zlomiti monopol velkých bankéřů. Crédit Mobilier nespokojoval se pasivní úlohou bank dřívějších, nýbrž zasahoval tvořivě do hospodářského vývoje. Úvěr, kterého poskytoval, dal možnost i popud k nebývalému rozvoji železnic nejen ve Francii, nýbrž i v mnoha státech jiných od Španěl až do Ruska. Podobně podporovala banka i stavbu průplavů, plynáren a podniků stavebních. Pro zvláštní potřeby průmyslu byla v Paříži r. 1849 založena banka Comptoir d'Escompte, a ještě větší význam měla záhy původně lokální banka, zřízená arci v místě velkého průmyslu a finanční tradice, Crédit Lyonnais. R. 1852 zřízena byla v Paříži také zvláštní banka pro úvěr hypotekární, Crédit Foncier.

Rozvoj bank ve Francii dal podnět k zakládání bank i v zemích jiných i v zemích našich. Podle příkladu Crédit Foncier zakládány byly hypoteční banky, u nás r. 1864 Hypoteční banka král. Českého. Příklad eskomptních bank byl napodoben zřízením Dolnorakouské eskomptní banky ve Vídni, po níž r. 1863 následovala Česká eskomptní banka v Praze. Úspěchy Crédit Mobilier daly popud k tomu, že r. 1855 byla ve Vídni (arci za účasti Rothschildů) založena K. k. priv. österreichische Kreditanstalt. Nejstarší banky v Rakousku založeny byly ve Vídni a také ty z nich, které zřízeny byly v Praze, původně nebyly české. Teprve r. 1868 došlo k založení banky opravdu české, byla to Živnostenská banka pro Čechy a Moravu v Praze. Banka založena byla na podkladě menších úvěrových organisací (svépomocných záložen) a podle tehdejších poměrů v českém národě hlavním jejím úkolem bylo poskytovati úvěr řemeslníkům a menším kupcům. Ale Živnostenská banka záhy vstoupila ve styk s průmyslem cukrovarským a menší měrou i s průmyslem jiným. Proto, když překonána byla cukerní krise let osmdesátých a když na konci devatenáctého století vyrostl nový český průmysl a i starší podniky přecházely do českých rukou, měla Živnostenská banka na rozvoji tom i význačný podíl i zásluhu. R. 1891 zřízena byla Zemská banka království Českého, na konci století rozmnožil se počet bank v našich zemích a českých podniků mezi nimi. Některé se staly významnými hospodářskými činiteli nejen doma, nýbrž i za hranicemi, zejména v zemích slovanských. Pokud trvalo habsburské mocnářství, měla Vídeň i na poli hospodářském převahu. Ale rozvoj českého hospodářství závislost tu uvolňoval a proto lze říci, že rozvoj českého bankovnictví, pracuje k hospodářské nezávislosti, připravoval i politické osvobození národa a usnadnil r. 1918 přechod do samostatného státu.

Rozvoj bank měl na hospodářských pokrocích devatenáctého věku veliký podíl. Kdežto dříve každý mohl podnikati jen tolik, nač stačil jeho majetek, rozvojem bank, úvěrem, kterého poskytovaly, se to změnilo. Podnikatel se mohl odvažovati podniků, na které jeho vlastní peníze nebyly by stačily: mohl opatřovati pro továrnu svou nákladné stavby a stroje a mohl v hospodářství svém prováděti nákladné investice. Úvěr připouštěl nákladné podniky, ba podněcoval k nim, neboť učil odhadovati budoucí zisky, počítati s nimi a stup-

ňovati je. Nebylo třeba míti peníze, stačilo míti důvěru těch, kdo peníze mají nebo je spravují. Rozvoj *akciových společností* umožňoval, že i méně majetný mohl podnikati a jako ředitel neb správní rada míti vliv na podniky společné. Důsledek toho byl daleko účelnější výběr vůdčích osob a tento výběr měl ovšem pro rozvoj hospodářství nesmírný význam. Neboť vývoj se neděje sám, jsou to noví lidé, kteří jej tvoří, jest to nový duch, který lidi ty oživuje.

Boj o svobodný obchod. Hospodářství devatenáctého století bylo oživeno novým, svobodnějším duchem. Památným svědectvím toho jest petice, kterou r. 1820 londýnští kupci podali anglickému parlamentu. Kdežto v dřívějších dobách se kupci dovolávali ochrany státu proti cizí soutěži, tato petice londýnská vychází ze zásady zcela rozdílné. Kupci dovozují, že životní otázkou Anglie jest styk s cizinou. Styk s cizinou poskytuje možnosti dovážeti zboží, pro které cizina má příhodné podmínky a které následkem toho lacino možno tam nakoupiti. Naopak styk s cizinou skytá možnost vyvézti do ciziny zboží, pro které jsou v Anglii příhodné podmínky a které následkem toho lze v Anglii lacino vyráběti a v cizině se ziskem prodati. Různost poměrů v různých zemích jest přirozeným základem obchodu. Obchod se však nemůže rozvinouti, ježto státy výměně zboží brání a ji ztěžují. Londýnští kupci tudíž v duchu nauky Adama Smithe tvrdili — a toto mínění vyslovováno bylo záhy s různých stran — že nutno uvolniti obchodní styk s cizinou a že pak následovati bude rozmach obchodu. Anglie arci nemohla donutiti jiné státy ke snížení cel, mohla jen cla snížiti sama.

Průmysl i obchod anglický těžce nesl zejména cla na suroviny, neboť cla ta zdražovala výrobu a tím ztěžovala i vývoz. Ještě nepříjemněji pociťováno bylo clo na obilí. Clo to bylo zajisté prospěšné, pokud

Anglie byla zemí agrární, a ochrana domácí výroby přispěla platně k neobyčejnému rozvoji anglického zemědělství. Avšak od konce osmnáctého století byla Anglie zemí průmyslovou, byla odkázána na dovoz obilí z ciziny. Následek cel byla drahota obilí, která zhoubně doléhala na nedostatečně placené dělnictvo, kterou však těžce pociťoval průmysl vůbec. R. 1815 byl vůbec zakázán dovoz cizího obilí, pokud cena pšenice nestoupla nad určenou výši. R. 1828 zavedena byla *„pohyblivá"* cla, při nízkých cenách bylo clo vysoké a naopak při vysokých cenách obilí bylo clo sníženo. Ale tato nová úprava neodstranila drahoty, neboť časté změny cel umožňovaly různé machinace, kterými bylo poškozováno i obyvatelstvo městské i drobní zemědělci na venkově. Proto se vzmáhal odpor proti obilním clům vůbec. Předseda obchodní komory manchesterské Richard Cobden s pomocí Johna Brighta odpor ten organisovali. R. 1837 založili ligu proti obilním zákonům (Anti-corn-law-league), která záhy čítala statisíce členů. R. 1843 po neúrodě brambor hrozila v Anglii chudšímu lidu smrt hlady. Tenkráte se sám konservativní ministerský předseda Peel dal přesvědčiti a r. 1846 podporován liberály (whigy), přes odpor velké části vlastní strany, dal odhlasovati zákon, kterým od r. 1849 clo obilné až na skrovnou statistickou dávku bylo zrušeno.

Ještě dříve uvolněn byl dovoz jiného zboží. V době, kdy voláno bylo po zrušení cla obilného, bylo zrušeno clo na sta předmětů jiných, a jiná cla byla snížena. Rušíc a snižujíc cla, opouštěla Anglie metody merkantilistického ochranářství. Zároveň vzdávala se i ostatních zásad někdejší hospodářské politiky. Ustanovení Navigační akty byla zrušena a lodím jiných států uvolněn byl přístup do přístavů anglických, ačli státy ty navzájem nebránily lodím anglickým. Původně z toho

byla ještě vyňata pobřežní plavba při anglických březích a styk s anglickými koloniemi. Ale i tato omezení postupně byla rušena. R. 1814 omezen byl monopol Východoindické kompanie, v letech čtyřicátých byl již obchod, jak s Indií tak Čínou, každému volný. Uvolněním obchodu klesly ceny a zároveň dovoz zboží do Anglie stoupl. Pak za vlády liberálů Cobdena a Gladstonea (1860—1878) bylo uvolnění obchodu dovršeno. R. 1869 bylo zrušeno jednošilinkové clo na obilí, již před tím clo z dobytka, r. 1875 clo z cukru. Z tovarů platilo se r. 1842 většinou clo 20%, r. 1853 clo 10%, r. 1860 většina cel byla již zrušena. Odpůrcové arci hrozili, že uvolnění obchodu zničí anglické hospodářství. Ale hrozby a obavy ty se nesplnily. Snížení cel sice způsobilo velmi silný vzestup dovozu, ale uvolnění obchodu přispělo zároveň k tomu, že Anglie se stala prostředníkem v obchodu mezi státy a že zisk z tohoto průvozního obchodu nahrazoval passivum obchodu vlastního. Výhody volného obchodu se zdály tak nepochybnými, že Cobden r. 1846 věstil, že do padesáti let všechny evropské státy budou následovati anglického příkladu.

Není těžko vysvětliti, proč se tak nestalo. Hospodářství na pevnině se opozdilo za vývojem Anglie a zápasilo namnoze ještě s překážkami, které v Anglii dávno byly překonány. Teprve r. 1775 země habsburské (a to jen země českorakouské) byly sjednoceny v jednu celní oblast, r. 1777 sjednoceny byly země uherské, r. 1796 připojena byla Halič k rakouskému celnímu území, r. 1827 zrušena byla cla mezi všemi neuherskými zeměmi a r. 1851 vyhlášen byl celní spolek mezi Rakouskem a Uhrami. V někdejší říši Německé bylo r. 1790 na 1800 celních hranic a i, když vlivem napoleonských válek politické poměry byly zjednodušeny, mělo Prusko na počátku devatenáctého

století 67 místních tarifů a teprve r. 1818 zaveden byl celní tarif jednotný. R. 1828 spojily se Bavory s Virtemberskem v Jihoněmecký celní spolek, Sasko s několika menšími státy sjednotily se v Středoněmecký celní spolek a přistoupením Hesenska-Darmstadtska k celnímu spolku s Pruskem vznikl spolek Severoněmecký. Spolky ty sjednotily se r. 1833 a od r. 1834 vstoupil v platnost Německý celní spolek, k němuž přistupovaly i ostatní německé státy, arci teprve postupně, takže až v letech osmdesátých vstupem hansovních měst celní sjednocení německých zemí bylo dovršeno. Od r. 1871 Celní spolek ustoupil Německé říši, celní společenství bylo úvodem k politickému sjednocení. Také v Italii, nešťastně rozdrobené v několik panství, se snažili vlastenci o celní společenství, ale společenství to nastalo teprve v sjednoceném království italském. Podobně švýcarské kantony teprve od r. 1848 přestaly býti samostatnými oblastmi celními a úplná celní jednota byla provedena teprve od r. 1874. Tedy teprve v devatenáctém století bylo dovršeno celní sjednocení evropských států. Celní sjednocení přinášelo nepochybný hospodářský prospěch. Čím větší byla celní oblast, tím živější mohl býti oběh zboží. Jest zřejmo, jak poznání to působilo ve prospěch politického sjednocení velkých národů, ale jak totéž poznání zároveň pracovalo proti politickým aspiracím národů menších.

Pokud se v Evropě zápasilo s celními přehradami uvnitř států, nebylo arci pomyšlení na odstranění cel mezi státy. Přesto celní politika Anglie byla i na pevnině napodobena. Když v letech dvacátých klesly ceny obilí, zvyšovaly evropské státy obilní cla. Byla zvýšena dosavadní cla pevná, ale byla i podle příkladu Anglie v některých státech zavedena cla pohyblivá. Jako obilní cla na pevnině byla zaváděna podle anglického vzoru, čerpali z Anglie i poučení ti, kteří

dokazovali jejich škodlivost. Ještě dříve než zápas o volný obchod v Anglii byl vybojován, bylo heslo to přeneseno i na pevninu. Ve čtyřicátých letech Belgie a Holandsko zrušily pohyblivá cla na obilí a nahradily je jednotným nízkým clem, v padesátých letech zrušily clo na obilí vůbec. Po katastrofální neúrodě r. 1847 Francie příkladu toho následovala a po některém kolísání v letech padesátých byla dřívější soustava celní r. 1861 vystřídána nízkým pevným clem. V té době poměry směřovaly obecně k snížení obilních cel. Většina evropských zemí v normálních letech produkovala více obilí, než spotřebovala. Nedosti vyvinuté dopravní prostředky zároveň chránily před soutěží cizí. Otázka obilních cel neměla tu tedy v první polovině devatenáctého století a i pak ještě dlouho takového významu jako v Anglii. V politice pevninných států větší důležitost měla ochrana průmyslové výroby.

Pokud průmysl na pevnině se musil obávati anglické soutěže, převládalo ochranářství a anglické heslo volného obchodu jevilo se obratnou lstí vymyšlenou ke zničení slabých konkurentů. Teprve v padesátých letech vzmohl se francouzský textilní průmysl tak, že počal na evropském trhu soutěžiti s průmyslem anglickým. Ale jak soutěžiti v cizině, má-li Angličan bavlnu beze cla, a Francouz bavlnu clem zdraženou?! Ochranářství, které dříve prospívalo, pokročilému průmyslu stávalo se obtíží. Tak pokročilá jako alsaské bavlnářství nebyla arci všechna odvětví průmyslová. Proto většina hájila konservativní princip, že francouzský průmysl může žíti jen tím, čím vyrostl: ochranou Hnutí pro volný obchod přesto však sílilo a nabývalo váhy. Jeho přivržencem byl i francouzský císař Napoleon III. Ježto nemohl zlomiti odpor ochranářů zásadně, sáhl k opatření, které vedlo prakticky k uvol-

nění obchodu. Počátkem r. 1860 sjednal s Anglií obchodní smlouvu, kterou Francie zrušila veškeré zákazy, které dotud bránily anglickému dovozu a slíbila, že nebude vybírati z anglického zboží vyššího cla než 30% z ceny a že clo to od r. 1864 bude sníženo na 25%. Mimo to Francie se zavázala usnadniti dovoz anglického železa, uhlí a koksu. Anglie slíbila navzájem nevybírati ze svého uhlí vývozního cla, uvolniti dovoz francouzského vína a lihovin a zrušila clo na 42 druhů jiného zboží. Smlouva byla sjednána na deset let a oba státy si navzájem zaručily veškeré výhody, kterých by poskytly státům jiným. Francie tedy za snížení cla svého na 30% (resp. 25%) získala volný dovoz svého zboží do Anglie. Přesto francouzské veřejné mínění bylo znepokojeno. Vláda se však nedala zmýliti. R. 1861 uzavřela obchodní smlouvu s Belgií. Belgie usnadnila Francii vývoz vína, hedvábí a módního zboží a obdržela navzájem výhody poskytnuté Anglii, pak následovaly smlouvy s Pruskem a Německým celním spolkem, smlouva s Italií, (r. 1866) smlouva s Rakouskem. Všechny tyto obchodní smlouvy byly sjednány podle vzoru obchodní smlouvy francouzsko-anglické a místo dřívějších dovozních zákazů a vysokých prohibitivních cel zaváděly smluvní tarify s nízkými cly. R. 1866 zrušeny byly výsady francouzských lodí. Důsledky uvolnění dostavily se záhy. Francouzský zahraniční obchod stoupl z 5400 milionů franků r. 1859 na 8.300 milionů r. 1869. Přesto strana ochranářská na sklonku doby císařské neustupovala, ba spíše sílila. Její mluvčí tvrdili, že uvolnění obchodu prospívá především Anglii, ač podle pravdy byli by musili říci, že z uvolnění obchodu mají prospěch obě země.

Ideje, které vedly k uvolnění zahraničního obchodu ve Francii, v letech šedesátých působily i ve státech

jiných. Jediné Rusko setrvávalo při důsledném ochranářství, ale tím se lišilo od většiny států evropských, které zahájily období liberálnější obchodní politiky. V zemích italských Cavour již r. 1854 dal království Sardinskému svobodnější celní tarif, a tento sardinský celní tarif se stal r. 1861 základem celního tarifu sjednocené Italie. Tenkráte také Rakousko uvolnilo zahraniční obchod. Systém ochranných cel a dovozních zákazů, který zaveden byl v osmnáctém století, v prvé polovině devatenáctého století trval dále. Cla byla sice r. 1817 a 1823 snížena, ale teprve r. 1851 zrušena byla většina dovozních zákazů. R. 1856 byla cla znovu snížena. Zásadní obrat přinesl však teprve r. 1865. Když se toho roku Rakousko ucházelo v Londýně o půjčku, dosáhlo jí jen za novou obchodní smlouvu, kterou se Anglii zaručilo nevybírati vyššího cla než 25%. V témže duchu sjednány byly obchodní smlouvy s Německým celním spolkem, Francií a Italií. R. 1868 v obchodní smlouvě s Německým celním spolkem byla rakouská cla znovu snížena a, ježto v jiných obchodních smlouvách byly doložkou o nejvyšších výhodách stejné výhody zaručeny státům jiným, měly z tohoto snížení prospěch i státy ostatní. Podobný vývoj udál se také v Prusku. Již pruský celní tarif z r. 1818 byl poměrně liberální, neboť připouštěl beze cla dovoz surovin, na tovary uvaleno bylo 10% a na zboží koloniální 20% clo finanční. Od r. 1834 do r. 1848 převládaly v Německém celním spolku snahy ochranářské, od r. 1848 do r. 1865 trvalo se alespoň na systému „výchovných cel“, která měla chrániti mladý tovární průmysl německých zemí. Ale i tam v šedesátých letech vítězila idea volného obchodu. R. 1861 a v letech následujících byla zrušena průvozní a vývozní cla, r. 1865 zaveden byl nový tarif, který zásadně rušil cla obilná a snižoval cla z polotovarů a to-

varů. R. 1871 po německo-francouzské válce mírem frankfurtským oba státy si navzájem zaručily veškeré výhody, kterých v budoucnosti poskytnou některému jinému státu. Ale to již nesměřovalo k uvolnění obchodu, nýbrž ve změněné situaci let sedmdesátých a osmdesátých stalo se jedním z prostředků, jimiž vítězné Německo snažilo se trvale týti ze svého válečného úspěchu.

Krise. Několik příčin spolupůsobilo k tomu, že po období liberální politiky let šedesátých v sedmdesátých letech Evropa se vracela opět k ochranářství. Nedlouho po svém vítězství bylo Německo a s ním i Rakousko postiženo těžkou hospodářskou krisí. Válečná náhrada 5 miliard franků, ke které se Francie zavázala a kterou Německu vskutku splatila, uvedla do střední Evropy nebývalé množství peněz, pro které hledáno bylo výhodné využití. Jako kdysi na počátku osmnáctého století Anglie, zažili jsme u nás v letech sedmdesátých období nerozvážné zakladatelské horečky. S lehkou myslí a často i s úmysly nezcela poctivými zakládáno bylo množství rozmanitých společností, průmyslových podniků a bank. Kursy stoupaly, až r. 1873 došlo k náhlému pádu, krachu, jenž, ochudiv spekulanty a jejich lehkověrné nohsledy, na leta schladil chuť k jakémukoli novému podnikání. Následovala *krise*.

Krise v hospodářském vývoji devatenáctého století nebyly vzácné .V Anglii byla krise po skončení napoleonských válek, pak opět koncem let čtyřicátých po zrušení obilných cel, opět v padesátých letech po skončení války Krimské a opět v šedesátých letech, když za občanské války ve Spojených státech zastaven byl dovoz severoamerické bavlny. Čím více se utužovaly mezinárodní obchodní styky, tím více i takovéto krise nabývaly mezinárodního rázu. Hospodářství

jednotlivé země stalo se závislým na poměrech v zemích jiných. Konjunktura a krise se střídaly podle toho, zda kdesi v Evropě nebo v zámoří byla vypověděna válka neb uzavřen mír. Více a více jednotlivé země byly spiaty s obecným hospodářstvím evropským a hospodářstvím světovým. Bylo to zřejmo za krise a hospodářské deprese let 1873 až 1879, a ještě více za opětné deprese let 1883—1888, neboť nesnáze těch let vyplynuly nepřímo z hospodářských pokroků let předcházejících.

Netřeba obšírněji dokazovati, že zboží možno vyvážeti do vzdálenosti tím větší, čím nižší jsou náklady dopravní. U národohospodáře let osmdesátých (Peeze) nalézám tento výpočet: Pšenici po špatných cestách středověkých bylo možno voziti jen asi na 100 *km*, neboť pak byl náklad na dopravu již větší než cena pšenice. Když v pozdější době byly zdokonaleny silnice, bylo možno pšenici voziti na 400 *km*, a teprve pak náklad na dopravu dosáhl ceny pšenice. Když postaveny byly prvé železnice, vzrostla vzdálenost ta na 1500 *km*. Další rozvoj železnic a paroplavby do osmdesátých let způsobil, že za stejnou cenu bylo možno pšenici po dráze voziti na 4500 *km* a po moři na 25.000 *km*. 25.000 *km* jest více než polovina obvodu zemského, jinými slovy: Rozvoj dopravy měl za následek, že od osmdesátých let bylo možno dovážeti obilí z kterékoli končiny na zeměkouli, a co řečeno o obilí, platilo tím spíše o jiném zboží.

Opětné ochranářství. Ničím novým nebyla v našich zemích soutěž cizího průmyslu. Novinkou, kterou osmdesátá léta přinesla, byla soutěž cizího, zámořského zemědělství. Nejen v západní, nýbrž i ve střední Evropě objevila se americká pšenice. Dovážena byla americká vlna a počala lácí vytlačovati vlnu domácí a ničiti chov ovcí ve střední Evropě. Rozvoj dopravy

usnadnil výměnu zboží mezi evropskými zeměmi i výměnu zboží mezi Evropou a ostatními kontinenty. Bylo nutno se rozhodnouti: Chtějí evropské země kráčeti dále cestou volného obchodu, chtějí se přizpůsobiti cizí soutěži, tak že by každá země vyráběla jen to zboží, pro které má zvlášť příhodné podmínky? Či dají se evropské země cestou jinou a budou chrániti domácí výrobu? Většina zemí evropských již v sedmdesátých letech obracela se cestou druhou. Rakousko-Uhersko, připisujíc kritický stav svého hospodářství cizí soutěži, změnilo r. 1878 celní tarif a zvýšilo cla na přízi, tkaniny a některé zboží jiné. R. 1882 a 1887 zvýšena byla cla na železo a stroje a konečně r. 1906 zaveden byl nový celní tarif, podle něhož i z obilí placeno bylo (arci nízké) clo. Rakouský tarif z r. 1906 stal se základem celního tarifu našeho. — Od r. 1877 byla v Rusku cla placena ve zlatě, čímž vlastně byla zvýšena nejméně o třetinu. R. 1879 zaveden byl v Německu nový celní tarif, jenž na tovary zaváděl cla až 30%, mimoto finanční cla od 30—75%. I na obilí uvaleno bylo (nízké arci ještě) clo, a jen průmyslové suroviny jako bavlna, len, vlna a podobné byly beze cla dováženy. Již r. 1878 zvýšila cla i Italie a následovaly jiné státy. Léta osmdesátá přinesla další vlnu ochranářských tarifů. Význačný podíl na tom mělo Německo: Bismarck ani v obchodních smlouvách nechtěl činiti ústupků. Hlásal „celní autonomii“ a vracel se k obměněným metodám někdejšího merkantilismu. Neústupnost Bismarckova pobouřila proti Německu i státy politicky jemu tenkráte blízké, Rusko a Rakousko. Tím více trpěla touto politikou Francie, neboť Německo, neposkytujíc žádných výhod, na základě míru frankfurtského užívalo všech výhod, kterých Francie poskytovala jiným zemím. Francie, nechtějíc dále snášeti tohoto stavu, vypověděla k 1. únoru 1892

všechny své obchodní smlouvy a zároveň zavedla dvojí autonomní tarif: maximální a minimální. Výhoda minimálního celního tarifu přiznána byla státům, které navzájem poskytovaly výhod Francii, a ovšem výhod minimálního tarifu požívalo Německo, kterému výhody ty mírovou smlouvou byly „na vždy" zaručeny. Touž dobou Vilém II., zaleknuv se hrozící isolace Německa, po propuštění Bismarckově (1890) sjednal r. 1891 s Rakouskem-Uherskem a Italií tarifní úmluvy, k nimž přistoupily i Švýcary, Belgie, později Srbsko, Rumunsko a Rusko. Základem tohoto systému středoevropských obchodních smluv byl také dvojí tarif: obecný tarif a pak tarif smluvní. Úmluva sjednána byla na dvanáct let a měla platiti od jednotného začátečního termínu k jednotnému termínu konečnému. R. 1904 veškeré obchodní smlouvy ty vypršely. Toho roku Německo znovu tarif svůj zvýšilo a přizpůsobilo jej zejména stupňovaným požadavkům svých agrárníků. Na základě tohoto tarifu sjednalo Německo r. 1904 a 1905 nové obchodní smlouvy, které měly trvati do roku 1917.

R. 1894 sjednána byla obchodní smlouva mezi Německem a Ruskem, předtím však předcházela dvě leta celní války, za které r. 1893 Německo a Rusko si navzájem zvýšila cla ještě nad maximální tarif. R. 1896 sjednalo Německo smlouvu se Španělskem, ale předtím byla od r. 1893 mezi těmi zeměmi celní válka. V letech 1888—1898 byla celní válka mezi Italií a Francií, v letech 1892—1895 celní válka mezi Švýcarskem a Francií. Kdežto volný obchod má zásadně pacifistický ideál, ochranářství má ráz zcela jiný.

Ideje volného obchodu předpokládají mezinárodní spolupráci, ideálem ochranářství jest soběstačnost státu: živit obyvatelstvo domácími potravinami, zá-

sobit je výrobky vlastního průmyslu a zpracovávati v průmyslu vlastní suroviny. Arci takovýto ideál nemohl uskutečniti každý evropský stát. Průmysl vyžadoval surovin — vzpomeňme jen na bavlnu! —, kterým se v evropském podnebí nedaří. Neměl-li stát takovéto suroviny z ciziny kupovati, bylo nutno míti v teplejších končinách kolonie.

Kolonie. Již na počátku novověku rozebrali si evropští národové velkou část ostatního světa. Portugalci a Španělé, pak Holanďané, Angličané a Francouzi získali v zámoří země, které velikostí převyšovaly rozsah vlastní země evropské. Od konce osmnáctého století udály se však v koloniálních državách podstatné změny. Napoleonovy porážky pohřbily koloniální expansi francouzskou, a staleté soupeření skončilo naprostým vítězstvím Anglie. R. 1783 uznána byla neodvislost Spojených států severoamerických a pak na začátku devatenáctého století počaly boje v amerických osadách španělských, a kolonie ty se proměnily ve svobodné republiky. R. 1822 prohlásila svou neodvislost portugalská Brasilie, a tak obě nejstarší koloniální mocnosti, Španělsko a Portugalsko, pozbyly největší části svých koloniálních říší. Proto také Anglie, davši se poučiti chybami dřívější své politiky, zaváděla ve svých osadách svobodnější řády, které přinesly zemím osazeným bělochy rozsáhlou samosprávu a osadám jiným alespoň správu lepší. R. 1858 skončilo se panování Východoindické kompanie. Anglie uvolnila také hospodářský vývoj kolonií. R. 1846 svolila k tomu, aby do kolonií bylo zboží z jiných států dováženo za stejných podmínek jako zboží anglické a od r. 1854 sama zrušila rozdíl mezi zbožím dováženým z kolonií a zbožím jiným. Bylo to jen důsledné uplatnění zásady volného obchodu, která v polovině století ovládla hospodářskou

politiku Anglie. Ale má-li mateřská země se svojí kolonií úplně stejný obchodní styk jako se zeměmi jinými, jaký jest pak z kolonií prospěch? Proto angličtí liberálové Gladstonovy doby hleděli vůbec nevlídně na koloniální politiku a zdálo se jim, že Velká Britanie jen zbytečně vydává peníze na uhájení a správu svých osad. Teprve, když jiné státy evropské počaly rozšiřovati své koloniální državy, nastala i ve veřejném mínění anglickém změna.

Nové období koloniální politiky zahájila r. 1830 Francie výpravou do Alžíru, pak císař Napoleon III. hleděl si získati popularitu úspěchy v zámoří a rozšířil zejména francouzské državy v Zadní Indii. R. 1881 získala Francie protektorát nad Tunisem a nedlouho potom počala šířiti panství své ze Senegambie a od ústí Konga do nitra Afriky. R. 1884 vstoupila Německá říše do řad koloniálních mocností a ovládla záhy některé země v Africe a Oceánii. Vystoupení Německa dalo podnět i jiným státům, aby nezůstaly pozadu při tomto dělení světa. R. 1884—85 získal král belgický Konžský stát, r. 1885 Italie obsadila Masavu a na čas si podrobila i Habeš. Takováto situace přiměla Francii k stupňování jejího úsilí v severní Africe a přivedla i Anglii k tomu, že s novou energií jala se rozmnožovati své državy. Od osmdesátých let měla rozhodující moc v Egyptě, šířila své panství ve střední Africe a po vítězné válce s Bury (1902) ovládla celou jižní Afriku.

Imperialism. Zároveň rozmáhalo se v Anglii poznání, že jest radno osady pevněji připoutati k mateřské zemi a utvořiti z Anglie a jejích osad jednotnou, hospodářsky a politicky sjednocenou říši. Proti politice liberálů založena byla r. 1884 Imperial federation league, hlásající, že Anglie musí nejen udržeti, nýbrž i šířiti svůj podíl na zeměkouli a že k tomu

účelu musí rozmnožovati svoje vojsko i loďstvo. Ideje, které sledoval anglický *imperialism,* ovládly na sklonku devatenáctého století politiku také ostatních velkých mocností evropských. Imperialism vedl k závodění a soupeření mezi velmocemi. Na konci století byla severní Afrika příčinou sporu mezi Francií a Anglií. Spor odklizen byl dohodou, kterou (r. 1904) Francie uznala anglický protektorát nad Egyptem a navzájem Anglie nebránila francouzské expansi v Maroku. Podílu na Maroku si však žádalo také Německo, takže z požadavků Německa (podporovaného Rakouskem) hrozil r. 1911 válečný konflikt, který jen stěží byl odklizen tím, že Francie odstoupila Německu část svého Konžska. V téže době Anglie těžce nesla pronikání ruského vlivu v Persii, a Rusko a Anglie se sblížily teprve, když poznaly společné nebezpečenství hrozící jim z německého vlivu v Turecku. Ale nejen nepřátelsky střetaly se imperialistické zájmy velmocí. Státy ty se také někdy spojovaly (na př. r. 1900 k výpravě proti povstání v Číně), aby hájily společných zájmů bílého plemene, neboť jen převaha bílého plemene dávala Evropě a evropským státům přední místo mezi ostatními zemědíly. Ale když Rusko ve svém rozmachu dospělo k Tichému oceánu a obsadilo Mandžursko, narazilo na odpor Japonců a bylo ve válce poraženo. Bylo to znamením, že evropské expansi na dálném východě vyrůstá nebezpečný soupeř. Bylo to však zároveň i důkazem, jaké budou důsledky toho, že evropská kultura v devatenáctém století se tak neobyčejně rozšířila do ostatních zemědílů a v nich zakotvila.

Imperialistické snahy velkých evropských států obracely se nejen do zámoří, nýbrž i do Evropy samé. Turecko právě pro zaostalost vlastního hospodářství mělo cenu pro státy pokročilejší. Proto, když r. 1877 a 1878 Turecko bylo od Ruska poraženo, bylo od

Anglie zachráněno. Jen postupně podařilo se Srbům, Bulharům a ostatním národům balkánským osvoboditi se od tureckého panství a, i když r. 1912 spojené národy balkánské porazily Turecko, nepodařilo se Srbsku pro odpor Rakouska dosíci přístupu k moři, a žárlivost jiných mocností zabránila Rusku sáhnouti po odvěkém cíli ruské politiky, po úžině Dardanelské.

Politické a hospodářské zájmy evropských států se rozmanitě proplétaly, ale ze spleti té od konce devatenáctého století již zřetelně rýsovaly se dvě skupiny mocností. Na jedné straně Německo a jeho spojenci spoléhající na vojenskou moc největšího evropského železářství a nejmilitarističtějšího ze všech států vůbec. Na druhé straně Francie, která nezapomněla na ztrátu Alsaska-Lotrinska, Rusko, jehož aspirace se obracely proti Turecku a podporovaly Srbsko, a Anglie, která se bránila jakémukoli porušení rovnováhy v Evropě. Za tohoto stavu schylovalo se k válce, a válka vypukla, když r. 1914 Německo usoudilo, že jest lépe připraveno než jeho odpůrci.

Světovou válkou se končí pro nás minulost a počíná přítomnost. Světová válka přinesla novou situaci pro Evropu i novou situaci pro nás. Hospodářství evropské bylo rozrušeno nejen obrovskými ztrátami největší ze všech válek, nýbrž i tím, že největší stát evropský byl komunistickým experimentem vyřazen z evropského hospodářského společenství. Evropa takto oslabená byla předstižena Amerikou a po půl tisíciletí po prvé těžisko světového hospodářství bylo jí odňato. Nová situace pro nás, protože již nikoli jen podružně pod cizí vlajkou, nýbrž svobodni pod vlastním praporem máme možnost ukázati svůj podíl na hospodářství evropském a světovém. Ale vše to jest právě přítomnost, a proto možno tento přehled zde ukončiti.

*

Knížka tato měla obsáhnouti vývoj evropského hospodářství od nejstarších dob. Od pravěkého lovu a sběru dostali jsme se k modernímu racionálnímu zemědělství, od neolitického hrnčíře k továrnímu průmyslu, od starověkého otroka k dělníku devatenáctého století, od primitivních tržišť k prostředkům novodobého obchodu a od domovního a městského hospodářství středověkého k evropskému a světovému hospodářství naší doby. Z toho všeho bylo možno zde zaznamenati jen věci nejdůležitější a základní. Ale snad se přece podařilo vyvolati tu něco z dojmu úžasného vývoje, který zažívá historik hledě do minulosti.

Snad se podařilo uskutečniti i něco z dalšího úkolu historie. Poslání historie, po mém soudu, jest, aby vylíčením minulosti vykládala přítomnost. Vylíčení hospodářského vývoje minulého má přispěti k lepšímu pochopení i ocenění stavu přítomného. Jinak přistupuje k hospodářským problémům naší doby, kdo si uvědomuje, z jakých počátků a jakých nesnází hospodářství to vyrostlo. A takové poznání zavazuje. Nedovoluje oddávati se neuskutečnitelným ilusím ani vzdávati se nečinně zásadnímu pesimismu. Učí chápat přítomnost a věřit v budoucnost.

Literatura.

V knížce, jejíž rozsah byl předem vymezen, mohl jsem z nepřehledného bohatství dějinného života uvésti jen to, co jsem pro další vývoj měl za nejdůležitější. Čtenáře, jenž by si přál poučení podrobnějšího, odkazuji ke knihám, které i mně byly základními pomůckami. Jsou to podle témat jednotlivých kapitol:

K hl. I.: *L. Febvre* „La Terre et l'Évolution humaine" a *Jacques de Morgan* „L'Humanité préhistorique" v *Berrově* sbírce „L'Évolution de l'Humanité", *Joh. Ranke* „Die Vorgeschichte der Menschheit" v Helmoltově Weltgeschichte; k prehistorii našich zemí: *Albína Stockého* „Pravěk země české" a *Jos. Schránila* „Die Vorgeschichte Böhmens und Mährens".

K hl. II.: *Mich. Ivan. Rostovceva* „Očerk istoriji drevňago mira" a „The social and economic history of the Roman empire". *J. Toutain* „L'Économie antique" v jmenované sbírce *Berrově* a *Maxe Webra* sociální dějiny starověku v jeho „Gesammelte Aufsätze zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte".

K hl. III.: *Alfons Dopsch* „Wirtschaftliche und soziale Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung", *Rud. Koetzschke* „Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters" a *Lubora Niederla* „Slovanské starožitnosti".

K hl. IV.: *Henri Pirenne* „Středověká města" (překlad), *Jos. Kulischer* „Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit"; k našim dějinám zejména *Jos. Šusty* „Dvě knihy českých dějin".

K hl. V.: *S. Ruge* „Geschichte des Zeitalters der Entdeckungen", *Werner Sombart* „Der moderne Kapitalismus. Historisch-systematische Darstellung des gesamteuropäischen Wirtschaftslebens von seinen Anfängen bis zur Gegenwart" a k tomu stati *Šustovy* ve sbírce „Z dob dávných i blízkých"; *Henri Hauser* „Les débuts du Capitalisme" a *Max Weber* „Wirtschaftsgeschichte".

K hl. VI.: *Henri Sée* „Esquisse d'une histoire du régime agraire en Europe aux XVIIIe et XIXe siècles"; k našim dějinám srv. zejména „Knihu o Kosti" od *Jos. Pekaře*. „Přehled dějin selského

stavu v Čechách a na Moravě" od *Kamila Krofty* a jubilejní spis „Geschichte der österreichischen Land- und Forstwirtschaft und ihrer Industrien 1848 bis 1898".

K hl. VII. a VIII.: *W. Cunningham* „Growth of English Industry and Commerce in Modern times", *Fred Austin Ogg* „Economic development of Modern Europe", *Knight-Barnes-Flugel* „Economic history of Europe in Modern times", jmenované dílo *Kulischerovo* a *Sombartovo*, *Jos. Šusty* „Dějiny Evropy v letech 1812—1870" a „Světová politika v letech 1871—1914", *Gide-Rist* „Dějiny nauk národohospodářských od doby fysiokratů až po naše dny" (překlad); „Die Großindustrie Österreichs" (1898), *Jos Horák* „Přehled vývoje českých obchodních bank". Další literaturu k dějinám našeho hospodářství podává přehled *Jana Procházky* v I. sv. „Sborníku z dějin práva československého". Data, která uvádím, opírají se většinou o články v „Handwörterbuch der Staatswissenschaften".

OBSAH:

Str

I. Základy 7
Starší, střední, mladší doba kamenná — doba bronzová — doba železná.

II. Egypt, Mesopotamie, Řecko a Řím 19
Egypt a Mesopotamie — Řecka — Řím a říše římská.

III. Středověk 38
Germáni — rozklad římského hospodářství — agrární zřízení středověké — křesťanství — počátky slovanských a našich dějin.

IV. Obnovení obchodu a města 57
Byzanc — Italie, Nizozemí — Champagne — hansa — středověká města a obchod — řemesla — venkov — naše země.

V. Zámořský obchod a počátky kapitalismu . . . 79
Portugalci, Španělé — znehodnocení stříbra — koloniální politika — revoluce cen a velkostatek — počátky kapitalismu, státní hospodářství — merkantilism v Anglii a ve Francii — Antverpy — Holanďané — rozvoj anglického hospodářství, Francie, francouzsko-anglické soupeření — protestantství a kapitalism.

VI. Osvobození selské a rozvoj zemědělství . . 104
Fysiokraté — Anglie, Irsko, Savojsko, Francie, Bádensko a Prusko, naše země, Rusko — liberalism — pokroky zemědělské techniky — cukrovarství — agrární krise.

VII. Tovární průmysl a sociální otázka 126
Manufaktury a domácí průmysl — svoboda živnosti — technické vynálezy — počátky továrního průmyslu — otázka sociální — sociální reformy.

VIII. Od svobodného obchodu k světové válce . . 148
Populace — doprava — kapitál a banky — boj o svobodný obchod — krise — opětné ochranářství — kolonie — imperialism.